

Засновник: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Видається з 01.01.1998 р. Виходить двічі на місяць.

Головний редактор М. Закіров, д-р політ. наук, заввідділу політологічного аналізу.

Редакційна колегія: Л. Чуприна, канд. наук із соц. комунікацій, заввідділу оперативної інформації, Т. Дубас, канд. наук із соц. комунікацій, заввідділу синтезу соціокультурних мережевих ресурсів. Комп'ютерний дизайн: Г. Булахова.

Адреса редакції: НБУВ, Голосіївський просп., 3, Київ, 03039, Україна. Тел. (044)524-25-48, (044)525-61-03. E-mail: siaz2014@ukr.net, www.nbuviap.gov.ua.

Ідентифікатор медіа R30-01101

Україна: події, факти, коментарі

Інформаційно-аналітичний журнал

№ 22 2024

ЗМІСТ

Коротко про головне

Звернення Президента України В. Зеленського3

Аналітика

Політичні акценти

Потіха А.

Тисяча днів війни: уроки і підсумки в оцінках експертів, політиків та міжнародних організацій.....4

Тарасенко Н.

Саміт G20 у Бразилії: український контекст.....13

Худенко А.

План внутрішньої стійкості України в оцінках політиків і експертів....21

Закіров М.

Міжконтинентальна балістична ракета як останній аргумент ворога: оцінки експертів.....28

Аулін О.
Інтеграційні процеси у тюркському світі в оцінках експертів.....33

Економічний ракурс

Кулицький С.
Аграрно-промисловий сектор української економіки наприкінці
2024 р.: стан і проблеми розвитку (Початок. Продовження у № 23)40

Наука – суспільству

Основні напрями діяльності НАН України.....46
Сучасні дослідження та розробки академічної науки.....49
Міжнародне співробітництво в галузі науки і освіти.....61
Нагороди та відзнаки.....66

Проблеми розвитку соціальних комунікацій

Чернявська Л.
Специфіка бібліотечної роботи
у просуванні ідей гендерної рівності під час війни.....68

Коротко про головне

Звернення Президента України В. Зеленського

«Що менше буде російських надприбутків від нафти, то менше буде в Росії й можливості вести війну», – наголосив Президент України.

«Бажаю здоров'я, шановні українці, українки!

Зараз уже завершилися рятувальні роботи в місцях влучання російських ракет. Харків – 25 людей постраждали. Удар попередньо – С-400. Одеса – 11 людей постраждали. Удар попередньо “Іскандером”. По цивільній інфраструктурі, по звичайній житловій забудові. Усім, хто постраждав, надано необхідну допомогу. І я вдячний кожному, хто допомагає.

Ми відповімо Росії обов'язково на все, що вона робить. І важливо, щоб такі удари, кожен із них, не залишалися без належної відповіді, не лише нашої. Не повинно бути навіть натяку на нормалізацію російського терору – на звикання до нього.

Сьогодні є нове рішення Британії щодо санкцій проти тіньового танкерного флоту. Тридцять танкерів санкціоновані. Це важливий крок. І буде правильним, щоб європейські партнери – на рівні всього ЄС, – а також інші партнери підтримали такі санкції. Що менше буде російських надприбутків від нафти, то менше буде в Росії й можливості вести війну. Це очевидний зв'язок. Зв'язок, який повинен спрацювати заради реального миру.

Сьогодні провів засідання Ставки. Різні питання. І передусім – захист нашої інфраструктури, нашої енергетики. Були відповідні доповіді, аналіз досвіду щодо відбиття російських ударів. Найкращі результати конкретних підрозділів мають бути поширені на всі об'єкти, на всіх, хто здійснює захисну роботу. Обговорили також виробництво та постачання дронів, ракет, іншого озброєння. Всі завдання щодо зброї на цей рік точно будуть виконані. На наступний – також. Окремо доповідав Головком Сирський – тривала розмова була, щодо всіх ключових частин фронту, а також щодо Курської операції.

І ще одне.

Провів сьогодні кілька нарад щодо міжнародної роботи до кінця року. Комунікація з партнерами, наші зустрічі й наші наративи. Те, що має посилити Україну. Європа, Америка, Глобальний Південь, інші частини світу. Ми маємо бути разом. І разом завершити цю війну справедливо. Це реально. Дякую всім, хто нам допомагає!

Слава Україні!» *(Офіційне інтернет-представництво Президента України (<http://www.president.gov.ua>). – 2024. – 25.11).*

Аналітика

Політичні акценти

А. Потіха, наук. співроб. СІАЗ НБУВ

Тисяча днів війни: уроки і підсумки в оцінках експертів, політиків та міжнародних організацій

Українці 19 листопада відзначили трагічну і водночас героїчну дату – тисячу днів з початку повномасштабного вторгнення Росії. Ці дні стали справжнім випробуванням для кожного українця, змусивши переосмислити цінності, подолати страх та об'єднатися заради перемоги. Кожен українець, незалежно від свого віку, професії чи місця проживання, став невід'ємною частиною боротьби за незалежність і гідність. Це дуже важкий період нерівного протистояння, коли ворог переважає за чисельністю та ресурсами, але не здатний подолати нашу незламність, віру й готовність боротися до перемоги.

Як зазначають спостерігачі, світ визнав Росію агресором, що сіє терор та хаос, і відповів їй санкціями та ізоляцією. Натомість Україна стала прикладом незламного духу, об'єднавши довкола себе країни, що підтримують її прагнення до свободи. Наша боротьба уособлює глобальні цінності: перемога світла над темрявою, демократії над тиранією, людяності над варварством (URL: <https://espresso.tv/suspilstvo-1000-dniv-viyni-naybolyuchishi-vtrati-golovni-peremogi-ta-shcho-mozhe-chekati-ukraintsiv-poperedu>. 2024. 19.11).

Війна принесла страждання для всього українського народу: десятки тисяч загиблих і поранених, мільйони біженців, зруйнована економіка, руйнується інфраструктура. Загарбники цілеспрямовано знищують критичну інфраструктуру – школи, лікарні, житлові будинки, електростанції. Особливо складним став опалювальний сезон 2022/2023 через масовані обстріли енергетичної системи.

За 2023 р. українська енергетика зазнала значних втрат унаслідок цілеспрямованих атак російських окупантів. Було зафіксовано 271 удар по об'єктах генерації, що призвело до масштабних руйнувань і пошкоджень. Як зазначив Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль, в Україні не залишилося жодної теплоелектростанції (ТЕС) чи гідроелектростанції (ГЕС), яка б не постраждала від ворожих обстрілів упродовж зими. Ряд населених пунктів залишалися протягом декількох діб без електроенергії та водопостачання. За ці роки війни масштаби пошкоджень настільки великі, що відновити повну потужність енергетичної системи до початку нового опалювального сезону виявилось неможливо.

Україна зазнала масштабних втрат у сфері енергетики також у 2024 р., адже близько 65 % енергогенеруючих потужностей було зруйновано через масовані обстріли РФ. Загроза й досі залишається високою, оскільки обстріли

тривають, ускладнюючи зусилля щодо відновлення енергетичної системи та забезпечення стабільності в умовах наближення холодної пори року.

Через військові дії на місці тисяч гектарів природних зон залишилися вигорілі ліси та поля. Це не лише знищує природне середовище тварин, а й збільшує рівень забрудненості атмосфери. Заміновані поля, ліси й річки перетворюють величезні площі в зони екологічної катастрофи, роблячи їх небезпечними для використання людиною та природою. Сумна статистика говорить про те, що сьогодні Україна є найбільш замінованою країною в усьому світі. Станом на 1 липня 2024 р. понад 144 тис. кв. км України вважаються потенційно небезпечними через вибухонебезпечні предмети. Цю інформацію оприлюднило Міністерство внутрішніх справ України. Війська РФ окупували та знищили десятки національних парків і заповідників (URL: <https://espresso.tv/suspilstvo-1000-dniv-viyini-naybolyuchishi-vtrati-golovni-peremogi-ta-shcho-mozhe-chekati-ukraintsiv-poperedu>. 2024. 19.11).

Разом з тим варто зазначити, що українська армія вразила світ своєю мужністю та професіоналізмом. Відбиття російського наступу на Київ, звільнення Харківщини, Херсону та багатьох інших населених пунктів – перемоги, які увійдуть до підручників історії. Але ворог залишається сильним і продовжує свої звірства.

Як зазначив Президент України В. Зеленський під час виступу у Верховній Раді 19 листопада, військову агресію Путіна підтримують росіяни, тож відповідальність за неї повинна бути колективною. За його словами, відповідальність за криваву війну, яку Росія розв'язала проти України тисячу днів тому, колективно лежить на росіянах. «Путін віддав наказ почати війну, його оточення організовує ведення війни, але російська агресія тримається на вчинках і потуранні багатьох росіян. Путін створив умови для вбивств, але запускають ракети і дрони, штурмують наші українські позиції, катують наших полонених і забезпечують машину війни росіяни, а не просто одна божевільна особа в Кремлі», – заявив В. Зеленський (URL: <https://www.unian.ua/politics/zelenskiy-pro-1000-dniv-viyini-z-nami-voyuut-rosiyani-a-ne-lishe-putin-12824910.html>. 2024. 19.11).

Він наголосив, що відповідальність за цю війну повинна бути колективною, оскільки «те, що вони роблять, не спишеш тільки на силу державних репресій чи пропаганду». «Війна – це частина російської культури. І тому кожен з Росії, хто претендує на сприйняття його чи її не за путінською нормою, мають зайняти недвозначну з приводу однозначних речей про Україну, про Крим, про Донбас, про ордер МКС щодо Путіна, про трибунал проти Росії за цю війну. Усе, що зроблено Росією за цю тисячу днів, не перекриєш однією фразою “Ні війні”», – підкреслив Президент України.

З приводу 1 тис. днів широкомасштабної агресії висловилися не лише політики, а і військові. Зокрема, Головнокомандувач Збройних сил України О. Сирський у телеграмі написав, що це 1 тис. днів «надскладної запеклої битви за наше існування, ...за майбутнє України та кожного з нас». За його словами, «1000 днів перемог і втрат» і «1000 днів знищення ворога». «Кожна

темна ніч, навіть якщо їх тисяча, завжди закінчується світанком. І одного дня це буде світанок нашої Перемоги», – зазначив О. Сирський.

Начальник Головного управління розвідки Міноборони К. Буданов у телеграмі зазначив, що насправді «чергова російсько-українська війна триває уже понад десять років», а останні тисячу днів Україна «тримає оборону в одній із найбільших воєн ХХІ ст.».

Міністр внутрішніх справ І. Клименко у фейсбуці написав, що, попри війну, «Україна стає сильнішою», тому «чималий шлях» минулих тисячі днів треба долати далі – «до мирної та безпечної країни» (URL: <https://detector.media/infospace/article/234892/2024-11-19-bez-paniky-my-peremozhemo-zelenskyu-opublikuvav-video-pro-1000-dniv-povnomasshtabnoi-viynu>. 2024. 19.11).

Як інформують ЗМІ, 19 листопада Верховна Рада України ухвалила звернення до партнерів у зв'язку з тисячним днем від початку повномасштабного збройного вторгнення Росії (URL: <https://espresso.tv/suspilstvo-virishuetsya-khto-kogo-dotisne-zelenskiy-predstaviv-plan-stiykosti-do-1000-go-dnya-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rf>. 2024. 19.11).

У свою чергу Президент України В. Зеленський за допомогою відеозв'язку звернувся до депутатів Європейського парламенту, які зібралися на спеціальну сесію у зв'язку з тисячею днів великої війни. Лідер України наголосив на необхідності подальшого тиску на Росію для завершення війни справедливим миром.

За словами Президента України, сьогодні найкращий момент, щоб притиснути Росію сильніше. «Без певних ключових чинників у Росії не буде реальної мотивації вести змістовні переговори: без пожеж на складах боєприпасів на російській території, без порушеної військової логістики, без зруйнованих російських авіабаз, без втрачених можливостей виробляти ракети й безпілотники, без конфіскації її активів», – наголосив В. Зеленський (URL: <https://news.novyny.live/zelenskii-zvernuvsia-do-ievroparlamentu-osnovni-tezi-214061.html>. 2024. 19.11).

На його переконання, російський диктатор цінує лише гроші та владу, і це саме те, чого його потрібно позбавити, аби відновити мир. «Мусимо зробити все, щоб закінчити цю війну – чесно і справедливо. І звісно, разом. Разом. Тисяча днів війни – це величезний виклик. Величезний. Україна заслуговує на те, щоб наступний рік став роком миру», – заявив В. Зеленський і закликав європейських партнерів до подальшої єдності.

Під час засідання Європейського парламенту, у зв'язку з тисячею днів з початку повномасштабного російського вторгнення в Україну, зазначалося, що в боротьбі проти жорстокої російської агресії Україна та її народ продемонстрували всьому світу, що таке справжня воля до свободи і як виглядає справжня мужність. Про це, зокрема, заявила президент Європейського парламенту Р. Меццола. «Сьогодні ми відзначаємо 1 тис. днів з моменту, коли Росія розв'язала жорстоке вторгнення в Україну. Тисяча днів терору, страждань і невимовних втрат. Тисяча днів мужності, стійкості та

незламного духу. За тисячу днів народ України і Президент Зеленський продемонстрували світу, як виглядає справжня хоробрість. Ви постали проти спроб вас зламати. Ваш народ є натхненням для всіх, хто цінує свободу, по усьому світу», – зазначила Р. Мецола (URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3928809-1000-dniv-vijni-rosii-proti-ukraini-evroparlament-provodit-pozacergove-zasidanna.html>. 2024. 19.11).

Вона нагадала, що протягом тисячі днів Європейський парламент непохитно стояв пліч-о-пліч з народом України та його представниками у Верховній Раді. Європейський парламент буде надалі поряд з Україною так довго, як це буде необхідним. «Цей напад спрямовано не лише проти України, а й проти порядку, заснованого на правилах. Це атака проти наших цінностей, проти нашого способу життя. Мир, демократія та свобода – ось що є ставкою в цьому. І ми знаємо, через які жертви проходять люди в Україні – не лише заради себе, а й заради всіх нас», – наголосила президент Європарламенту.

Вона запевнила, що Європейський парламент буде разом з Україною, поки не буде досягнуто свободи та справжнього миру, так довго, як це потребуватиме.

У Європейському Союзі також обіцяють підтримку Україні. «Тисячу днів тому Росія намагалася стерти Україну з карти світу. Але за ці тисячу днів Росія зазнала невдачі завдяки опору України та жертвності ваших героїв. Сьогодні день жалоби, але також і день обіцянок. Ми обіцяємо продовжувати підтримувати вас стільки, скільки буде потрібно», – заявила голова Європейської комісії У. фон дер Ляєн 19 листопада у відеозверненні (URL: <https://euneighbourseast.eu/uk/news/latest-news/tysyacha-dniv-vijny-1000-dniv-pidtrymky-yes>. 2024. 20.11).

Як інформують ЗМІ, з нагоди тисячі днів від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну Європейський Союз заявив, що продовжить надавати безперервну політичну, фінансову, економічну, гуманітарну, військову й дипломатичну підтримку Україні та її народу «стільки, скільки буде потрібно, і настільки інтенсивно, наскільки це необхідно».

У своїй заяві У. фон дер Ляєн запевнила українців, що європейська та західна допомога продовжить надходити: 50 млрд євро до 2027 р. від Європейського Союзу і 50 млрд дол. США до 2026 р. від країн G7 та ЄС. Вона також оголосила про виділення ще 65 млн євро на підтримку ініціативи щодо закупівлі шкільного харчування для українських дітей.

Багато західних лідерів висловилися на підтримку України в цей складний період. Зокрема, глава МЗС Фінляндії Е. Валтонен наголосила, що Україна потребує непохитної підтримки партнерів, а війна має закінчитися справедливим і сталим миром. «Україна бореться за свободу, за безпеку Європи і за мир у світі. Наша підтримка для України – це інвестиція у майбутнє людства», – заявила вона.

Міністр закордонних справ Німеччини А. Бербок зазначила, що ця тисяча днів стали для України часом великого горя, але також «проявили мужність та єдність українці». «Ми будемо поруч із вами, доки ви знову

здобудете мир. Слава Україні», – наголосила А. Бербок (URL: <https://newsyou.info/2024/11/yes-ta-nato-visloveli-pidtrimku-ukra%97ni-do-1000-dniv-vijni.2024.19.11>).

Міністр оборони Литви Л. Каціонас також зазначив, що Литва була поруч із Україною на всіх етапах цієї історії – перед вторгненням, у найтемніші дні й сьогодні, у виснажливій боротьбі за свободу. «Україна завжди може розраховувати на нас», – заявив міністр оборони Литви.

Старший представник НАТО в Україні П. Тернер наголосив, що поділکا в тисячу днів є сильним нагадуванням про силу та стійкість, яку проявили українці, і що цей спротив надихає світ. «Наша підтримка суверенітету й територіальної цілісності України залишається непохитною», – зазначив він.

Заступник Генерального секретаря ООН з політичних питань Р. Дікарло у заяві від імені Генсека Організації Об'єднаних Націй також запевнила про підтримку України. За її словами, ця війна триває вже тисячу днів, і смертельні бої, які не припиняються, охоплюють дедалі більше Східної та Південної України. Цілі міста, села та селища перетворені на руїни.

Р. Дікарло зазначила, що, за офіційною статистикою, після повномасштабного вторгнення «щонайменше 12 тис. 164 цивільних були вбиті, у тому числі понад 600 дітей». Крім того, щонайменше 26 тис. 871 людина була поранена. «І це лише офіційно підтверджені цифри, реальні втрати є набагато більшими», – зауважила Р. Дікарло.

Вона зазначила, що внаслідок війни майже 4 млн людей залишаються внутрішньо переміщеними особами, а понад 6,8 млн були вимушені втекти з країни. І в кожному конфлікті жінки непропорційно страждають від економічних і соціальних наслідків війни, ціле покоління дітей позбавляється належної освіти, оскільки напади призвели до того, що школи були онлайн або підпільними в притулках.

Разом з тим Р. Дікарло зазначила, що напередодні в ЗМІ з'явилися повідомлення про дозвіл США для України застосовувати зброю великої дальності по цілях углуб РФ. «Я хочу чітко зазначити, що всі сторони повинні забезпечити безпеку та захист цивільних осіб, незалежно від їх розташування», – зауважила у зв'язку із цим заступник Генсека ООН (URL: <https://novynarnia.com/2024/11/19/1000-j-den-povnomasshtabnoyi-vijny-proty-ukrayiny-v-oon-nazvaly-czyfry-zhertv-i-poterpilyh-sered-czyvilnyh.2024.19.11>). Тобто різких заяв на адресу російських агресорів не пролунало з боку західних політиків. Лише обіцянки підтримки України й заклики до обох сторін про стриманість. Не було жорстких заяв і від членів ООН.

Щоправда, як інформують ЗМІ, понад півсотні країн ООН підписали заяву у зв'язку з тисячею днів повномасштабної російської війни, яку зачитав журналістам постпред України при ООН С. Кислиця. «Сьогодні ми відзначаємо сумну віху: тисяча днів від початку неспровокованого й невинного повномасштабного вторгнення Росії в Україну, що є грубим порушенням принципів Статуту ООН, які всі держави-члени зобов'язалися підтримувати», – ідеться в заяві.

Країни-підписанти підтверджують рішучу відданість суверенітету, незалежності, єдності та територіальній цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів і наголошують, що спроба незаконної анексії частин суверенної території України Росією не має жодної юридичної сили та не є підставою для будь-якої зміни їхнього статусу.

Автори заяви засуджують безперервні не вибіркові напади Росії на густонаселені житлові райони та об'єкти цивільної інфраструктури в Україні. «Ми зобов'язуємося забезпечити відповідальність за злочини згідно з міжнародним правом і правосуддя в інтересах усіх жертв цієї агресії, особливо дітей. Це зобов'язання має важливе значення для запобігання майбутнім звірствам у всьому світі», – ідеться в документі.

Також країни-підписанти наголошують на своїй рішучості стосовно досягнення всеосяжного, справедливого та тривалого миру для України відповідно до Статуту ООН, зокрема принципів суверенної рівності й територіальної цілісності держав (URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3929041-ca-vijna-mae-zakincitisa-v-oon-vigolosili-zaavu-do-1000-dniv-povnomasstabnogo-vtorgnenna.html>. 2024. 19.11).

У свою чергу тимчасова повірена в справах США при ОБСЄ К. Брукер запевнила, що Сполучені Штати Америки продовжать «нарощувати допомогу Україні, щоб забезпечити її здатність оборонятися та зміцнити її позиції на полі бою». «Наша спільна підтримка надсилає чіткий сигнал: ми залишаємося відданими принципам Статуту ООН і Гельсінського заключного акта, а також праву України обирати власне майбутнє», – заявила К. Брукер (URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3929873-ukraina-demonstrue-svitovisilu-vilnogo-narodu-ssa-v-obse.html>. 2024. 22.11).

Під час слухання в Гельсінській комісії Конгресу США, яке відбулося 19 листопада, з нагоди перших тисячі днів від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну також жорсткої критики на адресу Росії не прозвучало. Учасники слухань пообіцяли підтримувати Україну, але, якою буде ця підтримка, незрозуміло. Можливо йдеться про територіальні поступки з боку України. Із цього приводу міністр закордонних справ України А. Сибіга заявив, що Київ «не піде на жодні угоди з Москвою в обмін на території». За його словами, не може бути альтернативи «миру через силу». «Україна не прийме жодних пропозицій, які передбачають компроміс щодо нашого суверенітету чи територіальної цілісності. Ми не приймемо жодних ініціатив, розроблених без нашої участі... Ми не приймемо угод “земля в обмін на мир”», – наголосив міністр під час слухання в Конгресі США (URL: <https://www.holosameryky.com/a/sluhannja-pro-tysjachu-dniv-vijny-u-kongresi-7871054.html>. 2024. 20.11).

Щодо деяких інших міжнародних організацій, то очікувати від них різкого засудження російської агресії не варто. Як інформують ЗМІ, ще навесні від України було звернення до Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) про усунення російського представництва з його складу, але комітет вирішив не призупиняти членство Російського Червоного Хреста

(РЧХ) в організації попри можливі порушення правил нейтральності, виявлені рядом міжнародних медіа. Рішення було прийнято за підсумками чотириденного засідання в Женеві.

У заяві Міжнародного комітету йдеться, що російська організація «співпрацювала з ним протягом всієї перевірки», а сам комітет не виявив доказів багатьох звинувачень. У комітеті порекомендували провести тренінг з принципів Червоного Хреста для всього особового складу РЧХ.

Це рішення розкритикували українські посадовці як слабку реакцію на серйозні звинувачення. «Позиція МКЧХ цинічна: там закривають очі на той факт, що РЧХ співпрацює з особами, котрі перебувають під санкціями, й організаціями, котрі допомагають викрадати українських дітей. МКЧХ став захисником РЧХ, а відтак і російської агресії проти України», – заявив український омбудсмен з прав людини Д. Лубінець (URL: <https://detector.media/infospace/article/226156/2024-04-30-mizhnarodnyu-chervonyu-khrest-vidmovyvsya-vyklyuchaty-rosiysku-organizatsiyu-popry-ii-spivpratsyu-z-okupantamy>. 2024. 30.04).

Міжнародне агентство з атомної енергії також не робило серйозних заяв з приводу війни в Україні, але заявило, що розширить і посилить свою місію спостерігачів на об'єктах ядерної енергетики в Україні. Про це повідомив міністр закордонних справ України А. Сибіга. «Ми отримали запевнення, що місію спостерігачів на об'єктах ядерної енергетики в Україні буде розширено. Ця місія продовжиться і посилюватиметься», – прокоментував А. Сибіга свою зустріч з гендиректором МАГАТЕ у Відні (URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3930027-magate-posilit-svou-misiu-na-obektah-adernoj-energetiki-v-ukraini-sibiga.html>. 2024. 22.11).

За словами міністра, він детально поінформував Р. Гроссі про наслідки російських атак на енергетичну систему України, особливо щодо їх впливу на об'єкти ядерної енергетики. Ним було наголошено, що Росія цілеспрямовано завдає ударів по таких об'єктах, «створюючи небезпеку ядерних інцидентів». «Моя зустріч з Р. Гроссі збіглася в часі із засіданням ради керуючих МАГАТЕ. А, як ви знаєте, Україна вперше стала членом цієї ради. Тож ми обговорили також можливі реакції та прийняття документів, які б враховували загрози, створені російськими ударами по об'єктах ядерної енергетики», – наголосив А. Сибіга.

Експерти, оцінюючи ситуацію, зазначають, що для України дуже важлива підтримка від партнерів, але основний тягар війни лягає на плечі українського народу. За словами експертів, «про друзів ми дізналися, що вони не такі слабкі й розпорошені, як хотілося б ворогу, однак і не такі сильні й згуртовані, як хотілося б нам. У відносини із союзниками треба інвестувати серйозні зусилля задовго до війни, і тим більше коли вона вже розпочалася».

На думку політолога О. Саакяна, цивілізований світ значно слабший, ніж ми вважали. Але, з іншого боку, сильніший, ніж він сам про себе думав. «Ми почали вчитися відходити від побутового підходу до міжнародної політики й послуговуватися не судженнями, уявленнями й очікуваннями, а принципами,

інтересами і завданнями. Чи повною мірою? Ні. Але ми вчимося це робити як держава», – зазначив експерт.

За його словами, стало зрозумілим, хто є нашими партнерами, а хто ні перед викликами сучасності. «Ми побачили приклади розумності, але не рішучості. Рішучості, але не розумності. Ми, як суспільство, побачили, що дорослі також помиляються, дивлячись на наших західних партнерів, і проходимо свою сепарацію від цього. А дорослі, розуміючи, що щось пішло не так, можливо, не настільки вже й дорослі, як про те вважали. Ми потрапили першими у великий шторм, який тільки доходить до ряду наших партнерів. І це той унікальний момент, коли Україні є що запропонувати світові», – вважає політолог (URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3928572-1000-dniv-velikoi-vijni-so-mi-diznalis-a-pro-sebe-pro-nasih-druziv-i-vorogiv.html>. 2024. 19.11).

За його словами, Україна здатна це зробити й здатна капіталізувати свій досвід, свої навички, свої вміння. «Світ дивиться на нас і дивується. Усе ще дивується. Періодично дратується через те, що ми незручні, через те, що ми непослідовні. Ми побачили в партнерах, що таке захищати свій національний інтерес, незважаючи ні на що. Інколи навіть на здоровий глузд», – підкреслив О. Саакян.

За словами політолога І. Рейтеровича, за тисячу днів ми отримали важливий урок щодо наших союзників. По-перше, ми переконалися, що вони у нас дійсно є. «Проте залишається відчуття, що їхня підтримка інколи нерішуча. Ірраціональний страх перед Росією, який спостерігається серед деяких західних партнерів, досі не подоланий, навіть після тисячі днів повномасштабної війни. Незважаючи на суттєву підтримку, залишаються певні “червоні лінії”, які важко пояснити логічно. Часто наші союзники самі не можуть дати чіткої відповіді, чому вони дотримуються цих обмежень», – зазначив експерт.

Разом з тим, на думку І. Рейтеровича, ми бачимо поступове визнання нашої рівноправності та усвідомлення того, що Україна – це така ж частина європейської спільноти, як і будь-яка інша країна ЄС. «Більше того, можливо, навіть більшою мірою. Адже наша інтеграція до Європейського Союзу та НАТО відбувається ціною крові. Це найвища ціна, яку можна заплатити за свободу та європейське майбутнє», – наголосив І. Рейтерович.

Український журналіст, публіцист П. Казарін звертає увагу на те, що ми дізналися, що різні країни по-різному реагують на кризи, які, можливо, їх безпосередньо не стосуються. Ми бачили безпрецедентно високий рівень підтримки з боку країн Балтії, країн Скандинавського світу, Польщі тощо. «Водночас ми побачили, що в сучасній Угорщині національний егоїзм превалює над усвідомленням колективних цінностей. Якщо до початку війни у багатьох була спокуса ставити Польщу і Угорщину через кому, то зараз ми усвідомлюємо принципову різницю в підходах державних політик у цих двох країнах», – зазначив журналіст.

Крім того, на думку журналіста, за цей час ми встигли позбутися багатьох рожевих окулярів. І встигли зрозуміти, що наша війна, безумовно, потрапляє в оптику громадян інших країн, але, однак, не стає тим чинником, заради якого вони можуть коригувати свої електоральні схильності. «Ми дізналися, що весь час недооцінювали рівень стійкості української держави та українських збройних сил, так само як і українських громадян. Тому що якби наші початкові очікування від самих себе й початкові очікування зовнішніх спостерігачів відносно України справдилися, то ми б програли війну ще навесні 2022 р. А ми зараз чинимо спротив набагато сильнішому агресору вже більше як 2,5 років», – заявив П. Казарін (URL: <https://www.ukrinform.ua/rubricato/3928572-1000-dniv-velikoi-vijni-so-mi-diznalisapro-sebe-pro-nasih-druziv-i-vorogiv.html>. 2024. 19.11).

Громадський діяч, викладач Києво-Могилянської бізнес-школи В. Пекар також вважає, що за цей час ми дізналися, що є досить стійким суспільством, сила якого полягає в горизонтальних мережах вільних людей. «Що і Збройні сили, і державні органи, і місцеве самоврядування, і бізнес виявилися доволі стійкими до надзвичайних випробувань – це означає, що останні 30 років були немарними. Що наші сильні сторони є наслідком наших випробувань останніх сторіч: ...спільнодія, гнучкість та адаптивність, здатність виживати й тримати нормальність навіть у ненормальних умовах. Що ми здатні згуртуватися попри розбіжності та на час забути про чвари», – зазначив В. Пекар.

Директор Інституту фронтиру Є. Глібовицький погоджується з таким твердженням і називає цю війну одним з найбільш усвідомлених досвідів для українців. «Ми ніколи ще не були наскільки самосвідомими, наскільки зрілими й спроможними, здатними до солідарної дії, як зараз. І це при тому, що нам є куди вдосконалюватися та рости в кожному із цих аспектів. Скажу так: ми найдосвідченіші, але недосвідчені, ми маємо стару історію, але ми дуже юні. Це дуже важливо розуміти про нас, про українців», – наголосив експерт.

Експерти підкреслюють важливість розуміння, що війна не лише десь на Сході і цю тисячу днів Великої війни, яка триває понад 10 років, ми були в одному човні – усі разом. Адже захід, схід, північ і південь – не настільки далеко один від одного й не настільки різні. «Ми дізналися, що дійсно є нацією, яка здатна об'єднуватися не лише в моменти великих криз, а й робити висновки і відстоювати своє право на власний шлях розвитку. Ми показали, що вміємо й можемо воювати та перемагати набагато сильнішого ворога».

Саміт G20 у Бразилії: український контекст

У бразильському Ріо-де-Жанейро 18–19 листопада відбувся саміт «Групи двадцяти» (G20), у рамках якого лідери країн-членів цього об'єднання обговорювали найважливіші, на їхню думку, проблеми та глобальні виклики світу, зокрема боротьбу з голодом і бідністю, протидію кліматичним змінам, зменшення соціальної нерівності та пошук шляхів їх подолання.

Місце та період проведення саміту багато в чому визначили склад учасників зустрічі і її кінцевий результат. По-перше, на саміт уже вдруге за час повномасштабного вторгнення РФ (уперше – 2023 р. у Нью-Делі) не була запрошена Україна. Це було не стільки небажання G20, скільки позиція Президента Бразилії Л. да Сілви, у якого, за словами експертів, не склалися особисті стосунки з В. Зеленським. Примітно, що на другий день саміту припадала символічна для України дата – тисячний день спротиву російській агресії, яку, однак, було фактично проігноровано членами «Великої двадцятки».

«Було б дуже доречно, якби тема російської агресії проти України була представлена на саміті G20 і Президент України міг би взяти в ньому участь. Це наблизить мир і допоможе визначити дату й місце проведення другого саміту миру. Ми вважаємо, що ігнорування цієї символічної дати з боку G20 продемонструє слабкість і небажання розв'язувати глобальні проблеми», – заявляв міністр закордонних справ А. Сибіга (URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/tini-trampa-chogo-chekati-vid-pershogo-samitu-1731877992.html>).

Речник МЗС України Г. Тихий заявив, що Україна засмучена рішенням Бразилії не запросити українську делегацію на саміт, що припав на тисячний день повномасштабної російської агресії РФ. «Ми закликали запросити, вважали, що дуже правильно, щоб на тисячний день повномасштабної агресії РФ ця тема прозвучала від України на засіданні. Крім того, російська агресія проти України – це глобальна загроза. Якщо фокус бразильського головування в G20 – на сталому розвитку, на економіці, подоланні несправедливостей у світовій фінансовій системі, то без розв'язання і справедливого завершення російської агресії цього досягти неможливо», – наголосив Г. Тихий (URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/samit-g20-ukrajina-rozcharovana-shcho-jiji-delegativ-ne-zaprosili-na-samit-zayavili-v-mzs-50468432.html>).

Президент України В. Зеленський 18 листопада закликав лідерів G20 під час саміту в Бразилії звернути увагу на російський удар по Одесі, унаслідок якого загинули щонайменше вісім людей, серед яких дитина. «Це не випадкові удари – це показові удари. Після дзвінків і зустрічей з Путіним, після всіх брехливих пліток у медіа про нібито “утримання” від ударів. Росія показує, що її цікавить насправді – тільки війна. І цей сигнал варто почути у всіх частинах світу, від залів, де зустрічаються члени “Групи двадцяти”, до всіх столиць

світу», – написав В. Зеленський у фейсбуці (URL: <https://inshe.tv/important/2024-11-19/886288>).

Другою особливістю представництва країн на саміті в Ріо стала відсутність російського президента Путіна, який, хоча й був запрошений на саміт бразильським Президентом Л. да Сілвою, вирішив не їхати на зустріч. Причиною відмови Путіна став ордер на його арешт, виданий Міжнародним кримінальним судом, який передбачає, що кожна країна, яка ратифікувала Римський статут, повинна арештувати Путіна, якщо він опиниться на її території. Бразилія – одна з них. І хоча Монголія, яка також ратифікувала Римський статут, уже створила прецедент, коли не арештувала Путіна під час його візиту, диктатор вирішив «не політизувати» та «не зривати» саміт, відмовившись від участі в ньому. Замість нього на саміті був С. Лавров, очільник російського МЗС. Таким чином, це була вже третя зустріч G20 за час великої війни, яку пропустив Путін. Причому всі три саміти відбувалися на території країн, які вважаються дружніми до Росії та безпосередньо Путіна.

Третім фактором, що вирізняв саміт G20 у Бразилії серед інших попередніх, було те, що зустріч в Ріо відбувалася після президентських виборів у США, на яких переміг республіканець Д. Трамп. Відповідно, цей саміт став останнім для Д. Байдена на посаді Президента США. Напередодні зустрічі G20 набула поширення новина про те, що Д. Байден санкціонував ракетні удари дальнього радіусу дії по російській території. Ідея цього кроку полягає в тому, що він допоможе зміцнити позиції В. Зеленського до вступу Д. Трампа на посаду, щоб він міг підійти до майбутніх переговорів із сильнішою позицією. Це рішення Д. Байдена активно обговорювали в інформаційному просторі, що надало додаткової уваги саміту G20 та підсилило очікування подальших кроків щодо підтримки України з боку партнерів (URL: <https://inshe.tv/important/2024-11-18/886057>).

На полях саміту Д. Байден мав чи не останню можливість обговорити з лідерами G20 нагальні питання віч-на-віч. Зокрема, він поспілкувався з китайським лідером Сі Цзіньпіном, хоча за кілька днів до того вони вже провели двосторонні переговори на полях зустрічі лідерів АТЕС у Перу, обговоривши серед іншого залучення КНДР до війни Росії проти України. Тоді Д. Байден закликав лідера Китаю переконати Північну Корею не допомагати Росії у війні проти України. Д. Байден також висловив занепокоєння посиленням військової активності Пекіна поблизу Тайваню та в Південно-Китайському морі, підтримки Китаєм війни Москви проти України та розгортанням північнокорейських військ на допомогу Росії.

На саміті G20 Д. Байден підтвердив підтримку урядом США України. «Сполучені Штати рішуче підтримують суверенітет і територіальну цілісність України. Усі, хто сидить за цим столом, на мій погляд, також повинні, – зазначив він у вступному слові. – Ми всі маємо працювати над тим, щоб покласти край конфліктам і кризам, які руйнують прогрес, щоб покращити безпеку в усьому світі» (URL: <https://www.holosameryky.com/amp/biden-g20/7867922.html>).

Власне, на цьому українська тема в Ріо завершила свій розвиток. Відкриваючи зустріч G20 на правах господаря, Президент Бразилії Л. де Сілва заявив про рекордну кількість збройних конфліктів із часу Другої світової війни, зростання соціальної, расової та гендерної нерівності, екстремальні погодні явища, також закликав колег зосередитися на проблемах бідності, клімату й економічного розвитку, однак про Україну жодним чином не згадав (URL: <https://mind.ua/publications/20281737-golod-ozhirinnya-nadpributki-milyarderiv-i-vtoma-vid-vijni-v-ukrayini-shcho-shche-ne-dae-spokoju-delegata>).

Президент Бразилії зосередив увагу на проблемі голоду, яку він назвав «прямою, яка ганьбить людство». Посилаючись на дані Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН, він зазначив, що 2024 р. 733 млн осіб страждають від недоїдання. Це один з 11 у світі та один з п'яти в Африці. Л. да Сілва наголосив, що в умовах, коли щорічно виробляється 6 млрд т продовольства, а військові витрати становлять 2,4 трлн дол., голод неприйнятний. «Від тих, хто сидить за цим столом, залежить виконання неминучого завдання покласти край цьому лиху, яке ганьбить людство», – заявив Президент Бразилії. Він запропонував створити глобальний альянс проти голоду та злиднів. Ініціативу погодилися підтримати понад 80 країн.

Л. да Сілва також закликав обкласти податком надбагатих. За його словами, якщо стягувати 2 % із суми сукупних активів, це принеситиме 250 млрд дол. щорічно. Дослідження White House у 2021 р. показало, що найбагатші 400 сімей мільярдерів у США відраховують 8,2 % податків, тоді як середньостатистичний американський громадянин платить 13 %. За оцінкою бразильського Міністерства фінансів, 3 тис. найбагатших людей світу акумулювали 15 трлн дол. – це більше, ніж ВВП більшості країн. Запровадження податку у 2 % на статки цих ультрабагатих жителів світу дасть змогу генерувати заощадження, які можуть бути витрачені на скорочення соціальної нерівності та кліматичні ініціативи.

Лідер Китаю Сі Цзіньпін, якого окремі медіа називають «центральним гравцем» на саміті G20, закликав посилити міжнародний контроль і співпрацю у сфері штучного інтелекту, щоб переконатися, що технології ШІ «служать на благо усім, а не є грою для багатих країн і заможних людей». Сі Цзіньпін наголосив, що Китай підтримує країни Глобального Півдня, і має намір «збільшити кількість ініціатив з надання допомоги» державам, що розвиваються, в отриманні ШІ-інновацій.

Як пояснює China Daily позицію Китаю із цього питання, у сфері ШІ відбуваються агресивні перегони технологій, яку очолюють Китай, США і Європа. Щоб виграти ці перегони, «Сполучені Штати Америки здійснюють технологічну блокаду, закривають ринки та запроваджують економічні санкції проти Пекіну». Така ситуація змушує країни Глобального Півдня «обрати одного з лідерів і стати технологічно залежним від нього». Якщо держава, що розвивається, відмовиться ставати на чийсь бік, вона ризикує залишитися осторонь нової промислової революції, що рухає штучний інтелект.

Водночас очікувалося, що цьогоріч зустріч G20 може стати майданчиком для презентації китайсько-бразильської ініціативи «Друзі миру». Про розробку Китаєм та Бразилією власного «мирного плану» стало відомо у вересні. Розробники подавали його фактично як альтернативу українській формулі миру, але пропонували не завершити війну, а заморозити на невизначений термін, дозволивши Росії зберегти захоплені території (URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/tini-trampa-chogo-chekati-vid-pershogo-samitu-1731877992.html>).

У вересні 2024 р. Китай і Бразилія створили на полях Генасамблеї ООН платформу «Друзі миру» для обговорення шляхів деескалації ситуації в Україні. До цієї ініціативи приєдналося ще 15 країн Глобального Півдня, зокрема ПАР, Єгипет, Індонезія, Мексика та Туреччина. У Європі її підтримали Угорщина, Швейцарія та Франція. Однак безпосередньо в Україні поява «друзів миру» ентузіазму не викликала. Українське МЗС назвало «неприйнятними» будь-які ініціативи, які не гарантують країні повернення окупованих Росією територій.

Гостро про китайсько-бразильський план відгукувався і В. Зеленський. Як заявляв Президент, той, хто пропонує такі «мирні плани», ігнорує реальність і допомагає Путіну отримати «політичний простір для продовження агресії». Однак попри те що Україна відкинула цей план, а союзники засудили його як такий, що не забезпечує виконання Статуту ООН, Сі Цзіньпін заявив, що план із шести пунктів отримав «позитивну відповідь міжнародної спільноти». Перед самітом G20 Президент КНР виступив з великою статтею в провідному бразильському виданні «Folha de S. Paulo», у якій наголосив на китайсько-бразильському плані завершення війни Росії в Україні, тож імовірність його розгляду на саміті оцінювалася як досить висока. Утім, очікування не справдилися, план не розглядався (URL: <https://inshe.tv/important/2024-11-19/886288>).

Сі Цзіньпін лише висловив «глибоке занепокоєння» з приводу війни в Україні та закликав лідерів G20 «охолодити кризу та знайти політичне розв'язання конфлікту». Суперництво великих держав, за його словами, не має стати «фоном епохи», а дрібні країни не мають спиратися на стратегію «маленьких двориків і високих стін» – своєрідний китайський аналог українського «моя хата з краю».

Президент Туреччини Р. Ердоган, за інформацією ЗМІ, також планував представити на саміті G20 власний план врегулювання війни в Україні шляхом заморожування конфлікту на нинішніх лініях фронту. Проте вже за день до зібрання ця інформація була спростована Центром боротьби з дезінформацією директорату з комунікацій адміністрації Президента Туреччини. Натомість Р. Ердоган заявив на G20 про потребу реформувати Раду Безпеки ООН, оскільки ця організація не справляється зі своїм основним завданням – підтриманням глобальної стабільності. «Рада Безпеки ООН перетворилася на елітарну структуру, яка ставить на чільне місце інтереси лише п'яти постійних членів.

Цьому не може бути розумного пояснення. Світ більше за п'ять держав», – наголосив Р. Ердоган.

Президент ПАР С. Рамафоса виступив на G20 із закликом підтримати населення Сектору Газа, щоб Ізраїль не міг використати голод як «зброю війни». За його словами, ПАР зробила цю мету пріоритетом своєї зовнішньої політики. «Народ Палестини позбавлений права на самовизначення та перебуває під гнітом жорстокої окупації. Ми, як колектив G20, маємо висловитися щодо цієї проблеми й домогтися, щоб різанина, що відбувається в Газі, закінчилася», – заявив С. Рамафоса.

Президент Франції Е. Макрон у свою чергу заявив, що Франція поділяє бажання встановити «міцний мир в Україні», а також у Газі та Південному Лівані дипломатичним шляхом. Водночас Е. Макрон висловився в контексті очікуваного з приходом до влади в США Д. Трампа жорсткого просування інтересів Вашингтону на міжнародній арені з імовірним підняттям до 60 % тарифів на імпорт у США товарів з Китаю і Європи. Президент Франції на саміті припустив, що це спричинить зростання торгових бар'єрів у всьому світі. «Будь-яке порушення міжнародного порядку шляхом зміни тарифної політики найсильнішою країною спонукає всіх інших зробити те саме», – висловив побоювання Е. Макрон, не згадуючи при цьому Д. Трампа.

За підсумками саміту G20 було прийнято Спільну декларацію, ключові тези якої відобразили головні пріоритети бразильського головування (соціальна інтеграція й боротьба з голодом; подолання бідності; сталий розвиток, енергетичні переходи та кліматичні дії; реформа інститутів глобального управління) і заходи, спрямовані на їх реалізацію:

- проведення фінансових реформ, спрямованих на боротьбу з нерівністю та бідністю, зокрема справедливе оподаткування надприбутків, упровадження глобальної мінімальної ставки податку для транснаціональних корпорацій;

- створення глобального альянсу проти голоду й бідності (Global Alliance against Hunger and Poverty), у рамках якого передбачено обмін досвідом із забезпечення продовольчої безпеки та координацію відповідних заходів на міжнародному рівні;

- підтримка країн, що розвиваються – через фінансування кліматичних ініціатив і проєктів розвитку;

- включення до G20 Африканського Союзу як повноправного члена для посилення голосу Африки у вирішенні глобальних питань;

- боротьба зі змінами клімату через прискорення реалізації Паризької кліматичної угоди та інвестування у відновлювану енергетику;

- зміцнення систем охорони здоров'я, сприяння справедливому розподілу медичних технологій, включно з вакцинами, задля запобігання пандеміям;

- розвиток цифрової інфраструктури й розширення доступу до інтернету, що сприятиме розширенню доступу до освіти та скороченню нерівності між країнами; необхідність вирішення питань етичного

використання ШІ й захисту даних; протидія дезінформації, переслідуванням, поширенню мови ненависті та іншим цифровим злочинам.

Щодо питань безпекової ситуації в Спільній декларації:

– висловлюється стурбованість катастрофічною гуманітарною ситуацією в Газі та ескалацією в Лівані, підтверджено право Палестини на самовизначення і відданість баченню дводержавного рішення (Ізраїль та Палестинська держава) у визнаних міжнародним правом і відповідними резолюціями ООН кордонах;

– наголошується на людських стражданнях та негативному додатковому тиску війни в Україні на глобальну продовольчу й енергетичну безпеку, ланцюжки постачань, макрофінансову стабільність;

– вітаються всі актуальні та конструктивні ініціативи, що підтримують «всеосяжний, справедливий і міцний мир», виходячи із цілей та принципів Статуту ООН; критично важливими є мирне вирішення конфліктів і зусилля щодо вирішення криз через дипломатію та діалог.

Стосовно питання реформування Радбезу ООН заявлено про необхідність реформування структури Радбезу ООН шляхом його розширення. Це рішення має покращити представництво недостатньо представлених регіонів Африки, Азійсько-Тихоокеанського регіону, Латинської Америки, Карибського басейну.

Як впливає з тексту Спільної декларації, «українське питання» не було в центрі уваги саміту. Документ хоча й закликає до «всеосяжного, справедливого і міцного миру», утім не засуджує російське вторгнення. Говорячи про недопустимість «загрози силою чи її застосування з метою захоплення територій», лідери G20 жодного разу не згадали РФ.

G20 не вперше не може узгодити відкрите засудження агресії РФ. Водночас на відміну від документа, опублікованого на торішньому саміті G20 у Нью-Делі, цьогорічне комюніке не містить засудження ядерних загроз, пов'язаних з війною РФ проти України, вимоги припинити атаки на продовольчу та енергетичну інфраструктуру, а також фрази про те, що «нинішня епоха не повинна бути епохою війни». Минулого року західні держави видавали вищезгадану риторичку за дипломатичну критику на адресу Москви.

До заяви не увійшла й обіцянка протистояти протекціонізму, яка була в минулорічному комюніке. Імовірно, відмова від раніше узгоджених формулювань стала символічним кроком напередодні інавгурації новообраного Президента США Д. Трампа, скептика багатосторонніх домовленостей. Лідери країн групи також підкреслили важливість співпраці в боротьбі зі зміною клімату, хоча перспективи будь-якого руху в цьому питанні залишаються невизначеними на тлі повернення Д. Трампа в Білий дім (URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/samit-g20-zavershivsja-vnutrishnimi-rozbizhnostjami-na-tli-povernennja-trampa-do-biloho-domu.html>).

За повідомленнями ЗМІ, Л. де Сілва оприлюднив текст комюніке в перший день роботи саміту, під час завершення пленарного засідання за

відсутності лідерів Франції, Німеччини та США з метою уникнення більш різких формулювань, на яких наполягали західні політики. Bloomberg стверджує, що навіть заклик припинити руйнувати інфраструктуру зустрів опір Бразилії, яка таким чином хотіла «уникнути порушення інших чутливих питань з боку різних держав».

Як розповіли три бразильські дипломати, країна прискорила схвалення комюніке, щоб уникнути ризику завершення саміту без ухвалення підсумкової декларації. Адже європейці просили жорсткіших формулювань щодо ролі Росії у війні. Країни домовилися про заяву рано-вранці в неділю, але того ж дня, після масованої атаки Росії, Франція та Німеччина почали чинити тиск на Бразилію, щоб вона переглянула текст. Бразилія відмовилася. «Повторне обговорення тексту поставило б під загрозу всі зусилля, досягнуті під час тижневих переговорів», – заявив агентству бразильський чиновник (URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/11/20/novyna/polityka/prezydent-brazyliyi-den-ranishe-opublikuvav-zayavu-samitu-g20-pryruynyty-dyskusiyyi-shhodo-ukrayiny>).

Європейські делегати на саміті залишилися незадоволеними цим рішенням. Так, канцлер Німеччини О. Шольц висловив розчарування у зв'язку з відсутністю в документі згадки про відповідальність Росії, особливо в тисячний день повномасштабного вторгнення. «Президент Росії ...Путін нещадно бомбардує Україну вже тисячу днів, протягом яких люди страждають від сліпої манії величчя, від наміру просто розширити свою країну силою. Але цього недостатньо, щоб країни G20 знайшли чіткі слова про відповідальність Росії в цьому питанні. Стає очевидним, наскільки сильно геополітична напруженість також впливає на G20», – наголосив О. Шольц (URL: <https://www.dw.com/uk/solc-oburivsa-deklaracieu-samitu-g20-v-akij-ne-zasudil-rf/a-70825864>).

Президент Франції Е. Макрон наголосив, що оприлюднене Л. да Сілвою комюніке не відповідає тій позиції, яку мають лідери G20. Пресекретар британського Прем'єра К. Стармера зауважив, що рішення господаря саміту розчарувало, але не здивувало. Безпосередньо К. Стармер висловився більш дипломатично, заявивши, що в документ важливо включити згадку про суверенітет України. Разом із цим він визнав, що безпосередньо звинувачувати Москву важко, поки Росія все ще є частиною дискусій як член G20 (URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/samit-g20-prezident-braziliji-opublikuvav-pidsumkove-komjunike-jake-oburilo-jevropejskikh-lideriv-1032392.html>).

Водночас Прем'єр-міністр Канади Д. Трюдо заявив, що країни G7 та «розвинуті економіки» вважають, що потрібна набагато сильніша заява, щоб відобразити незаконне вторгнення Росії в Україну. «Це недостатньо сильно для мене», – описав він опубліковане комюніке.

Саміт G20 у Ріо-де-Жанейро відбувся за дуже слабкої підтримки України, зазначив Президент В. Зеленський. На жаль, зі слабого боку себе показав Президент Бразилії Л. да Сілва, констатував він. За словами В. Зеленського, якщо Україна та Бразилія хочуть нормальних відносин між

нашими націями й народами, то «напевно треба підтримати людей, а не агресорів і лідерів агресії у світі».

Водночас, на думку глави держави, комюніке, ухвалене за підсумками саміту «Великої двадцятки», «показало слабку позицію», зокрема порівняно з минулими подібними заходами. Він заявив, що Путіна неможливо зупинити популізмом, «Бразилія під час G20 не показала свого голосу щодо агресії Путіна і Росії. І така слабкість дає можливість агресору бити по Україні новими ракетами» (URL: https://24tv.ua/prezident-brazitsiyi-pokazav-slabku-pozitsiyu-zelenskiy-pro-pidsumki_n2692515).

Бразилія, що головує у G20 і приймала цьогоріч відповідний саміт, від початку намагалася «винести за дужки» український порядок денний, а розрахунки Києва на підтримку західними партнерами не справилися, зауважив посол України в Бразилії А. Мельник. «Як ви розумієте, сили наші тут стосовно не лише Бразилії, але й інших держав Глобального Півдня нерівні. Тому ми відверто сподівалися на те, що наші друзі не лише з “Великої сімки”, але й інші західні країни... допоможуть переконати Президента Бразилії Лулу змінити цей підхід. Але якщо відверто (і це підтвердили мої розмови якраз днями в Ріо-де-Жанейро)... то за нас, на жаль,... ніхто особливо не боровся», – зазначив дипломат (URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-samit-20-brazyliya-posol/33212360.html>).

Коментуючи підсумкову декларацію саміту G20, що не містить засудження російського вторгнення, глава дипмісії підтвердив повідомлення ЗМІ, що західні делегації не намагалися це змінити. «Для нас це великий удар. Без жодного перебільшення. Ті, хто там мав застереження, якісь наші друзі, окремі, скажімо так, друзі із “Великої сімки” просто “проковтнули” те, що їм поклали на стіл», – наголосив А. Мельник.

Посадовець відзначив «регрес і відкат» у цьогорічній спільній заяві саміту, і ця тенденція, за його словами, є вельми тривожною. «Ідеться тут про саме конкуренцію цих нових держав, які (я маю на увазі Глобальний Південь, зокрема Бразилія, яка себе бачить одним з лідерів цього руху) кинули справжній виклик західному світу... Наші американські друзі і європейські, якщо бути не зовсім дипломатичним, пасуть задніх», – констатував А. Мельник.

Посол України в Бразилії зауважив, що Україна також має змінювати підходи й стратегію. «Потрібно сісти і тверезо переоцінити наші можливості: що ми можемо зробити і що не можемо, так само показувати зуби. А наша дипломатія полягає зараз у тому, що за всіма бігаємо, знаєте, і просимо: дай нам, зробіть нам це... Сподіваюся, цей саміт у Ріо стане не лише приводом побідкатися. От як погано, що от воно так... Це реальність. Вона дуже жорстока. І треба визнати, що вона така є. І далі спокійно, на тверезу голову, визначити план дій», – резюмував дипломат.

Отже, саміт лідерів G20 у Ріо-де-Жанейро засвідчив поглиблення відмінностей у підходах держав Заходу та країн Глобального Півдня до питань досягнення миру й безпеки як на регіональному, так і глобальному рівнях,

складність досягнення консенсусу з ключових питань міжнародного порядку денного. Спільна декларація G20 у Ріо-де-Жанейро продемонструвала пріоритетність питань боротьби з голодом, бідністю та нерівністю, сприяння сталому розвитку в його економічному, соціальному й екологічному вимірах перед питаннями забезпечення миру та глобальної безпеки, здебільшого обмежується загальними фразами і, вказуючи на геополітичні ризики на Близькому Сході, а також «людські страждання» та інші негативні наслідки воєн, не виокремлює при цьому Росію як агресора.

Складність досягнення консенсусу довкола тексту спільного комюніке з більш ніж обережними формулюванням та розмитими закликами до миру без засудження когось з учасників свідчить про кризу дипломатичних комунікацій та поглиблення суперечностей між позицією Заходу та групи держав, що дедалі більше орієнтуються на позиції учасників блоку БРІКС. Подібну невизначеність частково можна пояснити очікуванням кардинальних змін у зовнішньополітичному курсі новообраного Президента США Д. Трампа, насамперед у питаннях завершення війни в Україні, ситуації на Близькому Сході, майбутніх американо-китайських відносин та імовірним запровадженням нових тарифів на імпорт до США з ЄС і КНР.

Однак варто зазначити, що жодні домовленості, які містяться в деклараціях G20, не є обов'язковими до виконання. Вони відображають колективний консенсус і намір досягти спільних цілей, але юридично не зобов'язують держави-члени виконувати написане. Після завершення саміту головування в G20 офіційно перейшло до Південної Африки, Президент якої С. Рамафоса вже заявив про своє прагнення розвивати досягнення Бразилії у розв'язанні глобальних проблем подолання бідності та досягнення соціальної стабільності.

А. Худенко, власкор СІАЗ НБУВ

План внутрішньої стійкості України в оцінках політиків і експертів

У Верховній Раді 19 листопада України Президент В. Зеленський представив План внутрішньої стійкості України, окресливши основні пріоритети держави для перемоги та відновлення країни. Цей документ, що має 10 ключових пунктів, символізує системний підхід до вирішення критичних питань, з якими стикається Україна. В. Зеленський з трибуни Верховної Ради повідомив, що План внутрішньої стійкості є продовженням Плану перемоги, який був представлений раніше, і що один без одного обидва плани не можуть бути реалізовані. Сам План – багатошаровий і, крім власне пунктів (яких 10)? План має кілька важливих артикуляцій, зокрема: Україна не відмовиться від своїх територій за будь-яких обставин; 2025 р. стане вирішальним для війни, і результат залежатиме від того, яка з воюючих сторін виснажить більше і яка дотисне супротивника; виборів не буде до настання

миру, тобто під час війни; Росія має нести колективну відповідальність за війну – репараціями та своїми заарештованими активами, що, можливо, є ще одним закликком до західних союзників активніше використовувати її активи для підтримки України. Пункти Плану окреслюють, що саме Україна має зробити в ключових сферах для посилення своєї обороноздатності (URL: <https://www.kyivpost.com/uk/post/42558>. 2024. 20.11).

Представлений План складається з 10-ти пунктів. Перший – «єдність», яка, за словами В. Зеленського, має бути як усередині країни, так і ззовні. У цьому контексті Президент повідомив, що ключові принципи перетворень України та необхідні рішення для євроінтеграції будуть зазначені в додатку до п. 1 Плану. Крім того, ідеться про «інформаційну консолідацію» та неможливість виборів під час війни.

Другий пункт – «фронт». Передбачає зміну підходів в управлінні в ЗСУ та призначення військового омбудсмена для розв'язання проблем в армії. «Ми повинні поступово переходити до формування армії переважно за рахунок контрактів, а не мобілізації», – заявив В. Зеленський, наголосивши, що зниження мобілізаційного віку не планується.

Третій пункт – «зброя». Передбачає розроблення та нарощування виробництва зброї. «Цьогоріч вироблено 2,5 млн мінометних пострілів і артилерійських снарядів, а наступного року Україна виготовить мінімум 30 тис. далекобійних дронів», – пообіцяв В. Зеленський.

Також поставлене завдання зробити 3 тис. крилатих ракет і ракет-дронів, додав він. «Ми зробили ще довгі “нептуни”. Сама назва говорить про завдання, і вже є перші ураження», – підкреслив В. Зеленський (URL: <https://www.dw.com/uk/plan-stijkosti-vid-zelenskogo-ak-jogo-sprijnali-v-ukraini/a-70828263>. 2024. 20.11).

Четвертий пункт – «гроші». Ідеться про побудову нової економічної політики, яка базуватиметься на підтримці українського підприємництва, детінізації бізнесу та безпеці його ведення, а також зниженні тиску з боку всіх державних інституцій.

Акцент на локалізації виробництва, дерегуляції, детінізації економіки та створенні безпечних умов для бізнесу. «Зараз тут, в Україні, попри все, попри війну, попри всі складнощі цієї війни українська економіка зберігає базову стійкість і потребує нової економічної політики нашої держави. Політики, яка буде базуватися на кількох ключових речах: перше – максимальна підтримка українського підприємництва, локалізація виробництва саме в Україні. Потрібне розширення доступу українських виробників до ринку публічних закупівель», – підкреслив В. Зеленський.

На його переконання, усе, що можна «виробляти в Україні, має вироблятися в Україні». Також потрібне дієве страхування військових ризиків, послідовна дерегуляція, захист свободи підприємництва та поступове зменшення частки перерозподілу ВВП державою (URL: <https://espresso.tv/suspilstvo-virishuetsya-khto-kogo-dotisne-zelenskiy-predstaviv-plan-stiykosti-do-1000-go-dnya-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-rf>. 2024. 19.11).

П'ятий пункт – «енергетика». Передбачає захист енергооб'єктів, заходи щодо підвищення енергоефективності та раціонального споживання ресурсів. Також ідеться про створення передумов для того, щоб Україна стала енергетичним хабом. «Загалом енергетичний пункт Плану стійкості буде деталізований різними додатками – як закритими, так і відкритими, що в сукупності будуть чіткою енергетичною мапою для України на найближчі роки», – наголосив Президент.

Шостий пункт – «безпека». У ньому йдеться саме про внутрішню безпеку, яка передбачає впровадження нової системи на загальнодержавному рівні: безпечна область, безпечне місто, безпечна громада. Він також охоплює заходи щодо укріплення державного кордону, детальну роботу з будівництва та реконструкції укріплень.

Сьомий пункт – «громади». Базується на створенні системи максимальної ефективності керування в громадах, особливо тих, які прийняли переселенців і релокований бізнес. Також цей пункт передбачає збільшення міжнародного компонента роботи – співпрацю з країнами, які взяли під патронат окремі регіони чи міста. Крім того, передбачено створення спеціальних податкових умов для громад у прикордонних областях.

Восьмий пункт – «людський капітал». Він містить кілька додатків, які базуються на новій українській політиці щодо відновлення житла, а також національному стандарті безбар'єрності. Окремий додаток присвячено новому підходу до освіти українських дітей, які перебувають закордоном. Також цей пункт Плану передбачає модернізацію соціальної політики, зокрема системи охорони здоров'я, і розвиток співпраці між державою та церквою. Крім того, у цьому пункті запропоновано конкретні рішення для збереження людського капіталу: створення інституту множинного громадянства, перезапуск дипломатичної служби, безкоштовне харчування для всіх школярів. Також буде створено спеціальний орган центральної виконавчої влади – Міністерство об'єднання українців, яке займатиметься справами глобальної української спільноти.

Дев'ятий пункт – «культурний суверенітет». Передбачає створення великої культурної коаліції та, зокрема, реалізацію формату «культурного Рамштайну», розвиток культурної дипломатії для просування українських наративів через культурні й мистецькі проекти закордоном. Передбачено також формування календаря заходів для української культури в усіх регіонах світу з метою системної підтримки українського контенту. Крім того, ідеться про створення сучасних культурних просторів, а також оновлення культурної інфраструктури. «І найочевидніше – цілеспрямоване, системне створення нашого, українського контенту. Такого контенту, який здатен повністю замінити російський контент. Це інвестиції у створення українського культурного продукту для різних соціальних груп, різних вікових категорій. Передусім для наших дітей. І це питання про стійкість, це питання про нашу безпеку зараз і потім. Ми повинні переграти Росію в цьому», – зазначив В. Зеленський.

Десятий пункт – «політика героїв». За словами Президента, саме цей пункт чи не найбільш відповідальний з морального погляду. Його реалізація має врегулювати перехід з військової служби в статус ветерана. Він містить п'ять спеціальних додатків. Перший – щодо здоров'я та реабілітації ветеранів – передбачає спеціальні умови для захисників. Другий – про завершення підготовчих робіт для запуску програми помічника ветерана. Третій – щодо створення мережі ветеранських просторів у кожному регіоні України. Четвертий – про запровадження програми економічної та соціальної підтримки для ветеранів, зокрема на придбання житла. П'ятий – щодо освітніх ініціатив для ветеранів і їхніх дітей. «Усе повинно дати інституційну гарантію того, що держава та суспільство завжди поруч із ветераном та його сім'єю. І це потрібно повністю, системно реалізувати», – підкреслив В. Зеленський (URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-predstaviv-plan-vnutrishnoyi-stijkosti-u-94505>. 2024. 19.11).

Думки багатьох політиків й експертів щодо Плану внутрішньої стійкості України відрізняються – одні схвально відгукуються, інші критично оцінюють перспективи втілення цього Плану. Провладні політики зустріли аплодисментами оприлюднений В. Зеленським План внутрішньої стійкості України. Натомість опоненти його сприйняли хто критично та спокійно, а хто негативно й емоційно. Зокрема, М. Ставнічук, член Венеційської комісії (2009–2014), яка була присутня під час виступу В. Зеленського, зізналася, що промова справила на неї емоційне враження. Проте, як фахівець, вона звикла працювати з документами. «Помітно, що команда Президента поспішала підготувати цей План. Імовірно, щоб встигнути презентувати його на 1000-й день повномасштабної війни», – прокоментувала експерт після перегляду документа на офіційному сайті Президента (URL: <https://vsirazom.ua/article/plan-stijkosti-vid-zelenskogo-i-vybory-v-ukrayini-yak-royednaty-maryna-stavnijchuk-u-kabinet-ekspertiv>. 2024. 20.11).

Експерт аналітичного центру «Об'єднана Україна» П. Олещук також обережно характеризує документ. Він вважає, що План досить неоднорідний. Він складається з багатьох компонентів, частину з яких можна реалізувати досить оперативно, а для інших знадобляться серйозні ресурси та значні зусилля. «Я б сказав, що цей документ є, у певному сенсі, формою комунікації влади із суспільством в умовах, коли накопичилося багато питань і проблем. Є певний елемент нерозуміння щодо того, куди рухається держава, які її завдання та пріоритети. До цього додається постійний інформаційний, психологічний тиск, ситуація на фронті та регулярне оприлюднення чергових мирних планів і ініціатив. На цьому тлі План стійкості виглядає як формат комунікації із суспільством, який обрав для себе Президент України», – зазначив експерт (URL: https://glavred.net/interview/interesnaya-ideya-no-est-voprosy-s-realizaciey-petr-oleschuk-o-plane-ustoychivosti-zelenskogo-10615979.html#goog_rewarded. 2024. 21.11).

На його думку, внутрішній План виник тому, що після оприлюднення Плану перемоги було багато запитань через те, що він переважно стосується

дій партнерів для допомоги Україні. Відповідно, виникло питання стосовно того, що може зробити безпосередньо Україна. «Зрозуміло, що тут усе залежить не лише від України, а і від партнерів та тих ресурсів, якими вони спроможні нам допомогти. Це, до речі, так само стосується і внутрішнього Плану, тому що він стосується українських спроможностей. Наприклад, в аспекті виробництва дронів, де заявлені досить амбітні плани», – вважає П. Олещук.

Проте, на думку експерта, ситуація дуже складна й жодними планами неможливо передбачити на 100 % подальші події. Проблеми, які є в Україні, нікуди не зникнуть автоматично. Крім презентації Плану, Президент закликав чесно обговорювати проблеми для пошуку рішень. «Я не чекаю, що все буде легко, просто, зрозуміло. Проблеми будуть, і росіяни будуть намагатися їх посилювати. У війні на виснаження Україна може виснажитися швидше за Росію, тому що ресурсів України значно менше, як і можливостей, аби підтримувати таку війну», – наголосив експерт.

Проте, за словами експерта, не треба думати, що в РФ немає проблем – вони так само наростають. Ніхто не може сказати, де та точка, коли ці проблеми перетворяться на щось серйозне, що глобально вплине на характер бойових дій і їхні перспективи. Тому Україна має готуватися до різних варіантів, адже нікому невідомо, куди всіх заведе ескалація.

Народний депутат з фракції «Голос» Я. Юрчишин погоджується з важливістю 10-ти пунктів та розставленими акцентами. Але, у його розумінні, постає питання ресурсів. «Ми зараз шукаємо допомоги в демократичному світі, але не завжди розумно використовуємо власні можливості. Безкоштовні сніданки в школах, роздача тисячі гривень всім українцям... Не впевнений, що це правильні та прораховані кроки», – написав у фейсбуці Я. Юрчишин. За його словами, якщо План стійкості не втілюватиметься, то очікування суспільства обернуться розчаруванням і падінням довіри до влади (URL: <https://www.dw.com/uk/plan-stijkosti-vid-zelenskogo-ak-jogo-sprijnali-v-ukraini/a-70828263>. 2024. 20.11).

П'ятий Президент України, а нині народний депутат від фракції «Європейська солідарність» П. Порошенко не знайшов причин для критики Плану, але вказав на відсутність практичних кроків для його реалізації. «Це – конституційний документ. Його важко критикувати, бо там за все хороше і проти всього поганого. Дивлячись на бюджет-2025, я із сумом і подивом побачив, що уряд перейшов в опозицію до Президента. Бо нічого, що ми почули в залі від Президента, уряд не врахував», – написав він у соцмережі «X».

Натомість його колега по фракції нардеп О. Гончаренко був ще критичнішим. «Ми бачили стільки планів, що вже трошки втомлює. Працювати із системами та планами треба було раніше, це потрібно було робити два-три роки тому. Узагалі краще було б починати планувати, коли Зеленський прийшов до влади. Нинішній план – знову бла-бла-бла. Нічого конкретного і зрозумілого», – написав він у телеграмі.

При цьому нардеп окремо вказав на непотрібність міністерства об'єднання та зіронізував над «культурним Рамштайном». «Головне, що буде культурний Рамштайн. Що це? Може буде Тілл Ліндемманн (лідер німецького гурту Рамштайн. – Ред.)?», – іронічно заявив О. Гончаренко.

Політтехнолог О. Постернак, аналізуючи виступ Президента В. Зеленського, вважає, що План більше схожий на добре складену та зорієнтовану на майбутнє системну виборчу програму. «Зрозуміло, що Президент заперечив чутки про вибори, заявивши, що вони пройдуть за справедливого миру, але це навряд чи заспокоїть деяких політиків та бажаючих стати ними, оскільки вони тлумачать деякі дії провладної партії чи державних установ як підготовку до можливих виборів у випадку мирного врегулювання», – наголосив О. Постернак (URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3929404-plan-stijkosti-moze-stati-persou-ukrainskou-doktrinou.html>. 2024. 20.11).

За його словами, війна ставить перед владою питання забезпечення стабільності. Наразі українське суспільство «розірвано» на різні групи, кластери та страти, у кожного з яких своя модель виживання. «Але всі ці групи об'єднує спільний страх за майбутнє і бажання отримати хоча б якийсь образ майбутнього в тягучій війні на виснаження. Цього дійсно зараз не вистачає суспільству», – зазначив експерт. На його думку, напрями Плану визначено вірно. «Щоправда, не побачив там освіти й науки, адже це фундамент прогресу та розвитку, навіть в умовах воєнного часу. З виступу також не зрозуміло, якими будуть дії влади щодо демографічної політики, розв'язання житлової проблеми, боротьби з корупцією тощо», – підкреслив О. Пастернак.

Разом з тим він називає непоганими ініціативи щодо ветеранської політики, зокрема питання реабілітації, забезпечення квартирами, рекрутингу ветеранів на посади державної служби, запровадження посад помічників ветеранів тощо. «Помітно, що це програма дій влади поки рамкова, фрагментарна і потребуватиме наповнення під обставини», – підкреслив політтехнолог.

Позитивно характеризує План внутрішньої стійкості України В. Фесенко, голова правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента». Він вважає, що цей План є відповіддю на суспільний запит. У жовтні, коли було презентовано План перемоги, наші пропозиції міжнародним партнерам України, у соціальних мережах і мас-медіа стала обговорюватися необхідність підготовки внутрішнього плану перемоги. Почали з'являтися певні громадські ініціативи із цього приводу. «Слід віддати належне – українська влада достатньо швидко відреагувала на цю ідею. Уже наприкінці жовтня Президент Зеленський анонсував підготовку такого внутрішнього плану, а 19 листопада представив його основні положення Верховній Раді й суспільству. Символічно, що це відбулося в 1000-ний день війни», – заявив політолог.

На його переконання, знаковою є й назва Плану. «Ми вистояли тисячу днів війни завдяки стійкості та маємо зберігати й зміцнювати нашу стійкість.

Війна не закінчилася, ми не збираємося капітулювати перед російською навалою, тому потрібна консолідація наших зусиль і концентрація ресурсів для спротиву ворогу». Власне, у цьому і є ключова ідея цього Плану. «Це послання суспільству, ми маємо продовжувати боротьбу з ворогом, і це є спільне завдання держави й суспільства. Цей план охоплює різні напрями – від збереження єдності, посилення нашого війська й оборонної промисловості до духовної сфери (культурний суверенітет і політика героїв). Більшість пропозицій є логічними і доречними», – наголосив експерт.

Він сприймає ключові тези Плану, які сформулював Президент В. Зеленський, як заклик до суспільної дискусії по кожному пункту та заклик до спільної роботи. Тим більше що українське громадянське суспільство продукує і власні «плани перемоги», які теж можна взяти до уваги. Про взаємодію з громадянським суспільством ідеться вже в п. 1 – про єдність. «Вважаю, що цей План потребує вдосконалення і посилення. Зокрема, я б додав окремі пункти про боротьбу з корупцією і забезпечення справедливості. Саме це зараз турбує суспільство. І обов'язково треба реагувати», – підкреслив В. Фесенко.

Політолог, співзасновник Національної платформи стійкості та згуртованості О. Саакян також вітає ініціативу Президента зі створення чіткого плану-дороговказу. «Це крок, на який суспільство чекало вже давно. Я й сам багато місяців підряд акцентував на потребі такого плану», – зазначив політолог.

Він вважає, що в умовах довготривалої війни така стратегія є критично важливою для того, щоб адаптувати керування державою до нових реалій. Однак головне, щоб цей План став основою для реальних змін, а не залишився просто набором тез. Його оцінка залежатиме виключно від ефективності реалізації. «Першочерговим завданням є інклюзивність процесу впровадження. План повинен стати об'єднаним інструментом для всього суспільства. З одного боку, заявлені цілі, такі як розвиток ракетної та дрової промисловості, мають бути конкретизовані у вигляді чітких завдань для державного апарату. Це дасть можливість органам влади працювати злагоджено та цілеспрямовано. З іншого боку, громадяни мають отримати чітке розуміння того, як саме вони можуть долучитися до досягнення спільних цілей. Кожен має відчувати свою роль у спільній боротьбі та майбутній перемозі», – підкреслив О. Саакян.

За його словами, на сьогодні цей документ «задає рамку для роботи, але її потрібно наповнити конкретикою». «Успіх залежить від того, наскільки швидко і якісно влада покаже реальні результати», – наголосив експерт.

Якихось значних критичних зауважень до Плану внутрішньої стійкості України немає в експерта з питань економіки, фінансів і податків Мережі захисту національних інтересів «ANTS» І. Несходовського, однак і в нього є одне «але». «План оцінюю однозначно позитивно. Уже дуже давно говорять про необхідність зменшити регуляції, більше вкладати в оборонку, надавати перевагу українським підприємствам, підтримати українську економіку,

необхідно страхування військових ризиків. Тільки от постає питання, як усе це реалізувати? Наприклад, національний кешбек чудовий з точки зору піару, але абсолютно ніяк не підтримує українського виробника. Тому що люди радикально не змінили свої споживчі уподобання», – зазначив економіст (URL: <https://www.dw.com/uk/plan-stijkosti-vid-zelenskogo-ak-jogo-sprijnali-v-ukraini/a-70828263>. 2024. 20.11). При цьому він наголошує, що деякі економічні аспекти Плану можна втілити достатньо швидко – протягом шести місяців. «Наприклад, змінити механізм закупівель. А от детінізація економіки – тривалий процес. Це не можна вирішити, умовно кажучи, протягом року».

На думку багатьох політиків та експертів, значна частина положень Плану передбачає довгострокові реформи, результат яких можна відчутти лише через кілька років. Загалом напрями Плану визначено вірно, але це поки що рамкова програма, яка потребуватиме наповнення під обставини.

М. Закіров, заввідділу СІАЗ НБУВ

Міжконтинентальна балістична ракета як останній аргумент ворога: оцінки експертів

На минулому тижні світ отримав можливість переконатися, що всі намагання деяких політиків утримати російсько-українську війну від ескалації не мають жодної перспективи. За тисячу днів широкомасштабної війни всім без винятку вже зрозуміло, що Кремль не вдасться умовити чи утримати від подальшої агресії за рахунок затримок у постачаннях зброї Україні, відмови від надання окремих видів озброєнь або обмежень щодо використання вже наданих засобів по території ворога. Російська Федерація практично від початку свого співробітництва з Іраном не приховувала отримання озброєнь і технологій, за допомогою яких вона кожного дня атакує українські мирні міста й села. З відкритим залученням до співпраці КНДР Кремль продовжив формувати нову «вісь зла», яка створює напруження на величезній території від Середземного моря до Тихого Океану, від Європи до Південної Кореї та Японії. Відсутність рішучих дій у відповідь на використання Путіним постачань зброї з Ірану і КНДР, вербування найманців з країн Африки та Азії, перекидання 11 тис. північнокорейських військових на фронт і залучення їх до бойових дій лише заохочують агресора, який дедалі далі божеволіє від безкарності, а ескалація, якої так побоюються деякі політики, відбувається постійно.

Отже, вранці 21 листопада РФ атакувала Дніпро новою зброєю. У Повітряних силах ЗСУ повідомляли, що перед ударом по Південному машинобудівному заводу зафіксували в небі міжконтинентальну балістичну ракету (далі – МБР), випущену з Астраханської області (URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4734357-eskalatsiia-oreshnykom-putin-liakaie-zakhid-udaramy-po-ukraini>). Спостерігачі у своїх коментарях до

інциденту наголошували на тому, що це перший в історії факт використання міжконтинентальної балістичної ракети для нанесення бойового удару. Особливого цинізму й злочинності додає те, що здійснений він був по великому та щільно населеному місту. Ще більш кричущою ця подія стає з огляду на те, що подібна зброя створювалася для нанесення ядерних ударів. Хоча в цій ракеті ядерний заряд був відсутній, однак безпосередньо факт використання такої ракети вже можна розглядати як підготовку з усіма відповідними наслідками й реакцією з боку США. На думку експертів, саме тому Кремль намагався зменшити напруження в процесі коментування удару. Зокрема, «пізніше у своєму зверненні голова Кремля Путін заявив, що це була не МБР, а балістична ракета середньої дальності. Під час звернення до росіян він сказав, що ракета має назву “Орешнік”. Путін також заявив, що сучасні засоби ППО не можуть перехопити цю ракету, бо вона летить зі швидкістю 10 махів, тобто 2,5–3 км/с» (URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4734357-eskalatsiia-oreshnykom-putin-liakaie-zakhid-udaramy-po-ukraini>).

Однак «у Пентагоні, зі свого боку, заявили, що “Орешнік” росіяни створили на основі балістичної ракети РС-26 “Рубеж”». Треба зазначити, що після удару по Дніпру перші припущення стосувалися саме ракети «Рубеж». Мовляв, росіяни випустили цю МБР (URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4734357-eskalatsiia-oreshnykom-putin-liakaie-zakhid-udaramy-po-ukraini>). Треба зауважити, що на користь підтвердження того, що удар було нанесено саме міжконтинентальною ракетою, свідчить факт попередження про пуск ракети, яке надіслав Кремль США і яке країни, що мають ядерну зброю за домовленістю повинні надавати один одному в разі пусків подібних ракет, щоб запобігти можливій атаці у відповідь або навіть на випередження.

Президент України В. Зеленський у своєму зверненні підкреслив, що атака Росії є черговим кроком до ескалації війни. Президент зазначив, що Путін уже вдруге за рік демонструє серйозне загострення конфлікту, цього разу випробувавши нову балістичну ракету, якою було завдано удару по Дніпру – одному з найбільших міст України. «Першим таким кроком було залучення Північної Кореї до війни проти України – контингенту в щонайменше 11 тис. солдатів... Зараз сильної реакції світу немає. Путін дуже чутливий до такого. Він перевіряє вас, шановні партнери. Для всіх очевидно, хто єдиний винуватець цієї війни, хто почав цю війну 24 лютого і всі свої ресурси вкладає в те, щоб війна тривала. Його треба зупинити. Якщо жорсткої реакції на вчинки Росії немає, значить, вони бачать, що так можна. Ось що Путін робить», – додав Президент України (URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4734357-eskalatsiia-oreshnykom-putin-liakaie-zakhid-udaramy-po-ukraini>).

Разом з тим аналітики ISW зазначають, що риторика Кремля про «червоні лінії» постійно змінюється, що підриває її ефективність. Російська влада неодноразово погрожувала заходами у відповідь на підтримку західними країнами України, але жодного разу не реалізувала обіцяного:

«Раніше Путін погрожував відплатою за надання Україні реактивної артилерії, танків, бойових літаків і можливості завдати ударів по Росії, але щоразу змінював орієнтири, коли Захід кидав виклик його блефу» (URL: <https://censor.net/ua/blogs/3521389/butaforski-pogrozy-i-shpionski-shtuchky-putina>).

О. Морозов, відомий публіцист, політичний аналітик, в інтерв'ю ведучому програми «Студія Захід» А. Борковському зазначив: «Ситуація ускладнюється, Кремль підвищує рівень ескалації і пішов на безпрецедентний удар, використавши міжконтинентальну балістичну ракету. Що це може означати, якщо ми говоримо про ці конкретні сигнали, що подаються як на Захід, так і в Україну? До інавгурації Д. Трампа і до відпрацювання або публікації якоїсь зовнішньополітичної стратегії створилася смуга турбулентності приблизно на 60, а можливо, 90 днів... Запуск цієї ракети також показує, що Кремль прекрасно знає, що почнеться обговорення щодо ракети, яка оснащується ядерною боєголовкою на відміну від інших видів ракет, і це демонстрація ядерної загрози в такій попередній формі та в достатньо наочній» (URL: <https://espreso.tv/viyna-z-rosiyeyu-zakhid-mae-chitko-dati-zrozumiti-putinu-yakshcho-vin-zbiraetsya-vesti-globalnu-viynu-to-vona-buderosiyskiy-opozitsiyniy-ekspert-morozov>). Отже, за численними припущеннями експертів, Путін дійсно розуміє, що з приходом до влади Д. Трампа відкривається певне вікно можливостей щодо варіантів закінчення війни й головним питанням буде питання міцності позицій сторін за столом переговорів. Саме тому він пішов на використання такого типу озброєння та кидає дедалі більше живої сили на захоплення територій на Донбасі й витіснення ЗСУ з Курської області. Також використання ракети, що має потенційну дальність до 6 тис. км може бути попередженням країнам Європи.

Так, голова правління Українського кризового медіа-центру, колишній Надзвичайний і Повноважний Посол України в США В. Чалий також вважає, що ударом 21 листопада по Дніпру Росія намагалася продемонструвати, що має ракети, які досягають Європи. «Я думаю, у них було велике побоювання, що щось не так буде, щось не долетить, і тут така радість, щось долетіло і можемо погрожувати знову. Кому погрожувати – не Україні насправді, погрожувати Європі, на мій погляд, насамперед... На моє переконання, по факту, вона була ракетою середньої дальності і це – сигнал Європі. Це значить: “США, поки можете розслабитись, ми от Європі сигналізуємо, на вас ми поки що не наскакуємо”», – зазначив В. Чалий (URL: <https://espreso.tv/viyna-z-rosiyeyu-rosiyani-prodemonstruvali-evropeyskim-krainam-distantsiyu-diplomat-chaliy-pro-udar-21-listopada-po-dnipru>).

Про серйозність ситуації з використанням нового типу ракет військами РФ свідчить реакція міжнародних інституцій. Зокрема, ООН висловила серйозне занепокоєння щодо випробування Росією нової балістичної ракети. Офіційний представник Генерального секретаря ООН С. Дюжаррік охарактеризував цю подію як «українську тривожну» та таку, що може призвести до подальшої ескалації конфлікту. У НАТО відреагували на заяви Путіна та

назвали це черговим прикладом нападу Росії на українські міста. Речниця НАТО Ф. Дахлалла заявила, що нова балістична ракета РФ не змінить перебіг війни та не стримає союзників по НАТО від підтримки України. «Росія намагається тероризувати мирне населення в Україні та залякати тих, хто її підтримує», – додала Ф. Дахлалла (URL: <https://www.lrt.lt/ua/novini/1263/2421107/iak-putin-viprobovav-raketu-oreschnik-i-prigroziv-raketnimi-udarami-zakhodu>). Разом з тим реакція і українського народу, і уряду, і наших партнерів, з одного боку, свідчить про рішучість продовжувати боротьбу за незалежність та суверенітет України, а з іншого – застосування такої зброї є проявом істерики кремлівського диктатора, який уже не бачить інших можливостей тиску на світ й Україну.

Застосування Росією ракети «Орешнік» по Дніпру – це остання ескалація війни в Україні, що знаменує собою вирішальний і потенційно небезпечний момент «у конфлікті Москви із Заходом». Використання балістичної ракети з кількома боєголовками «в наступальному бою» – це явний відхід від десятиліть доктрини стримування часів холодної війни, передають «Патріоти України». «Наскільки мені відомо, так, це перший випадок застосування MIRV у бою», – зазначив директор проєкту «Ядерна інформація» у Федерації американських учених Г. Крістенсен (URL: <https://patrioty.org.ua/politic/putin-vidiishov-vid-doktryny-ekspert-poiashnyv-chomu-zastosuvannia-orieshnika--tse-ostannii-krok-eskalatsii-viiny-v-ukraini-536085.html>).

У свою чергу депутат бундестагу, екс-полковник бундесверу Р. Кізеветтер справедливо зазначає, що, з військової точки зору, стріляти ракетою з дальністю 6 тис. км по цілі, яка лише в 100 км від фронту, є нонсенсом. Він розглядає використання Росією «Орешніка» переважно як частину великого пропагандистського шоу, спробу Путіна використати демонстрацію сили для стримування та залякування західних прихильників України. «Це – частина стратегії політичного стримування. Спроба “утримати” Захід від подальшої підтримки України, адже ефект, тобто фактична військова ескалація, був загалом обмеженим і не був чимось новим», – зауважив політик у розмові з Укрінформом та нагадав, що Росія щодня загострює ситуацію у війні проти України (URL: <https://ua.korrespondent.net/articles/4734357-eskalatsiia-oreshnykom-putin-liakaie-zakhid-udaramy-po-ukraini>).

Представник Єврокомісії П. Стано заявив, що «Путін знову грає у ядерну авантюру з нещодавно оновленою ядерною доктриною Росії, він залучив північнокорейських солдатів на європейську землю, тож це все явні ознаки прагнення до ескалації, а не реального пошуку шляхів до миру». У Білому домі запевняють, що удар РФ експериментальною балістичною ракетою по Дніпру не зупинить підтримку України з боку нинішньої адміністрації США. «Сполучені Штати Америки надають Україні сотні додаткових ракет Patriot і AMRAAM для зміцнення її протиповітряної оборони. Допомога США спрямована на те, щоб Україна зміцнювала свої можливості, зокрема протиповітряну оборону, і щоб поставити Україну в

найкраще можливе становище на полі бою», – заявила речниця Білого дому К. Жан-П'єр (URL: <https://www.lrt.lt/ua/novini/1263/2421107/iak-putin-viprobovav-raketu-oreschnik-i-prigroziv-raketnimi-udarami-zakhodu>).

На сьогодні разом із засудженням і критичними оцінками дій Путіна Кремль у відповідь на застосування нової ракети отримав відкрите підтвердження своїх злочинів, які оприлюднили в США. «Національна розвідка США оприлюднила документ про вбивства закордоном політичних опонентів диктатора Путіна. Розвідка США підготувала її для Конгресу ще в 2016 р. У документі перераховуються вбивства, які російські спецслужби скоїли закордоном з 1 січня 2000 р. до липня 2016 р. Зокрема, за даними американської розвідки, Кремль погодив: підбив автомобіля чеченського політика З. Яндарбієва в Катарі; отруєння колишнього співробітника ФСБ О. Литвиненка полонієм-210 у Лондоні; “раптову” смерть бізнесмена О. Перепеличного у Великій Британії, яку пов’язують з використанням токсичних речовин. Також зазначається, що Росія націлилася на політичних і опозиційних лідерів у ключових колишніх радянських республіках. Як приклад, наводять отруєння експрезидента України В. Ющенка в 2004 р. Ще однією метою Кремля виявився так званий міністр оборони “ЛНР” О. Бєднов (Бетмен). У 2015 р. його спалили в броньованому автомобілі за допомогою вогнемета “Джміль”. Американська розвідка зазначила, що вбивства та напади погодив особисто Путін. Це твердження підкріплюють даними офіційного розслідування отруєння Литвиненка. У доповіді також додали, що Путін дозволив ватажку Чечні Р. Кадірову вбивати закордоном уродженців цього регіону. Убивства, скоєні “кадіровцями” закордоном, мають особливий почерк і часто супроводжуються стріляниною» (URL: <https://trueua.info/news/yutshenko-ta-ne-tilki-u-ssha-rozsekretili-dokument-pro-vbivstva-yaki-pogodiv-putin>). Звісно, у публічному дискурсі від перших повідомлень лунали звинувачення на адресу Путіна, але прямої вказівки на його провину від Національної розвідки США не було. Тобто публікація матеріалів після удару по Україні новим видом зброї може бути першим кроком у відповідь. Що буде далі, побачимо.

Між тим, Кремль не залишає спроб розхитати НАТО і ЄС ізсередини. Уже протягом десятиліть час від часу викриваються випадки втручання Росії в процеси виборів у різних країнах Європи. Більшість експертів одноголосно зазначають, що поряд із соціально-економічними проблемами та політичними суперечками всередині країн зростання популярності правих лідерів і партій у різних країнах Європи щедро фінансується Кремлем. Зокрема, «ще в жовтні Конституційний суд Румунії відсторонив від перегонів лідера партії “SOS Romania” і депутата Європарламенту Д. Шошоакє – через зв’язки з впливовими росіянами. Ішлося, зокрема, і про посла РФ у Румунії... Румунський телеканал “Digi24” з посиланням на свої політичні джерела заявив, що Росія продовжує впливати на румунські вибори. Уже відомо про декілька способів: фінансування через афілійовані структури “потрібних людей”, структури й організації, окремих кандидатів; кібератаки, які

паралізують фінансові операції, роботу певних структур; мережі акаунтів і пов'язаних з ними тролів, ботів, які працюють на користь або проти конкретних кандидатів у соцмережах» (URL: https://gazeta.ua/articles/politics/_rosiya-vidtochuye-vpliv-na-vibori-u-inshih-krayinah-nastupna-rumuniya/1199172).

Наслідки таких дій уже не забарилися. Так, журналіст-міжнародник, експерт Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва М. Присяжнюк зазначає: «Зростання підтримки ультраправої партії AUR – це дійсно для Румунії неочікувано. І це викликає в Україні подив, тому що і в 2020 р. це було “неочікувано”, і їх успіх на європейських виборах цього року влітку також був неочікуваний успіх, тобто вони неочікувано посилюються вже кілька років поспіль», – наголосила М. Присяжнюк (URL: <https://espresso.tv/svit-staneyakshcho-ne-prezidentom-to-prinaymni-opozitsiynim-politikom-1-zhurnalistka-prisyazhnyuk-pro-perebig-pershogo-turu-viboriv-u-rumunii>).

Між тим спостерігачі, на підставі аналізу загальних тенденцій у електоральних настроях у Європі, доходять висновку, що ця неочікуваність має під собою цілком очікуване підґрунтя. На час підготовки матеріалу стало відомо, що в другій тур виборів, за результатами підрахунку 99,98 % голосів, вийшли ультраправий кандидат К. Джорджеску та проєвропейська ліберальна кандидатка Е. Ласконі. Тобто Румунія опинилася на роздоріжжі, як нещодавно Грузія, де до виборів також доклали чимало зусиль російські спецслужби (URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/vibori-v-rumuniji-u-drugiy-tur-viyshla-proevropeyska-kandidatka-elena-laskoni-50469178.html>).

Отже, Кремль продовжує разом з відкритим широкомасштабним вторгненням в Україну використовувати прийоми гібридної війни. Він посиляє погрози європейським країнам через застосування міжконтинентальної балістичної ракети і водночас не припиняє спроб розхитувати ситуацію зсередини Євросоюзу шляхом підтримки різного роду політиків-євроскептиків тощо. Проте зважена та рішуча позиція наших партнерів і непохитна підтримка України має досягти успіху. Український народ, керівництво країни та Збройні сили України вже довели здатність перемагати ворога, застосування нової зброї оскаженілим від безсилої люті ворогом не досягло мети. Україна продовжує боротьбу, підтримка є, як обіцяють партнери, буде й надалі стільки, скільки потрібно – і за обсягом, і за часом.

О. Аулін, ст. наук. співроб. СІАЗ НБУВ

Інтеграційні процеси в тюркському світі в оцінках експертів

На початку листопада в столиці Киргизстану Бішкеку відбувся XI саміт Організації тюркських держав (ОТД), який проходив під гаслом «Зміцнення тюркського світу: Економічна інтеграція, сталий розвиток, цифрове майбутнє

та безпека для всіх». За підсумками роботи саміту було підписано 16 різних угод і протоколів. Затверджено новий Статут і прапор ОТД.

Бішкек було оголошено цифровою столицею організації у 2025 р. Крім лідерів країн-учасниць і Угорщини, в роботі бішкекського саміту взяли участь також представники TÜRKSOY, Парламентської асамблеї тюркських держав, Тюркського інвестиційного фонду, Тюркської академії, а також Фонду тюркської культури і спадщини. Безпрецедентний рівень представництва і важливість домовленостей, що були досягнуті під час саміту, викликали значний інтерес з боку експертів і ЗМІ не тільки Туреччини, Угорщини і країн Центральної Азії, але й Євросоюзу, Китаю та РФ.

Історія створення ОТД почалася ще в середині 1990-х років. Тоді лідери тюркських країн і насамперед Туреччини усвідомили той факт, що вплив РФ на мусульманські республіки колишнього СРСР стрімко зменшується. Як наслідок, діяльність створеної у 1993 р. Міжнародної організації тюркської культури (TÜRKSOY) вже не задовольняла нові напрями співробітництва. Тому у 2009 р. з'явилася Тюркська рада (ТР), яка була покликана вирішувати політичні та економічні питання. У листопаді 2021 р. ТР була трансформована в Організацію тюркських держав з головним офісом у Стамбулі. Статус спостерігача в організації першою отримала Угорщина, після цього до ОТД приєднався Туркменістан. На думку президента Р. Т. Ердогана, зміна назви та реструктуризація об'єднання були викликані необхідністю інтенсифікувати співробітництво на нових перспективних напрямках. Із цього приводу ряд аналітиків звернули увагу на особливості процесу трансформації засад діяльності ОТД: від вирішення культурно-мовних проблем до посилення співпраці у сфері економіки, далі – до підвищеного рівня політичної і навіть військової інтеграції. Також ішлося про те, що Р. Т. Ердоган фактично запропонував створити союз не тільки тюркських держав, а й більш широкої групи тюркських народів, що мешкають, зокрема, на території РФ. У такому разі інтеграційні спрямування Анкари, крім загального зниження рівня впливу Москви на Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туркменістан і Узбекистан, можуть призвести появу нових потенційних загроз цілісності Росії. Такі кроки Туреччини в цілому вважаються Кремлем недружніми, а стосовно тюркських меншин усередині самої РФ розглядаються як спроби пропаганди тюркського сепаратизму. На думку американського аналітика П. Гоббла, політика Анкари стосовно тюркських народів у її російській інтерпретації дуже нагадує ситуацію з поширенням самого «руського міра» в інших регіонах світу (URL: <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-media-review-omarova-erdogan-turkic-worldrussian-world/31570981.html>). Тому, наприклад, підсумки роботи XI саміту ОТД російські ЗМІ на кшталт колись дійсно «Незалежної газети» коментують під гаслом «Шлях до десоверенізації країн Центральної Азії».

Крім напруженості в російсько-турецьких відносинах, утілення в життя нового курсу може призвести й до інших серйозних проблем. Так, користуючись власною роллю лідера в Організації тюркських держав, Анкара намагається через участь в ОТД легалізувати поки ще не визнану Турецьку

Республіку Північного Кіпру (ТРПК). Через можливі негативні наслідки у формі міжнародних санкцій Анкара може зіштовхнутися у цьому питанні з непорозумінням із боку інших учасників ОТД, а також ЄС і США (URL: https://nbuviar.gov.ua/images/informaciyni_vidanya/ukr_podii_fakti/2021/2021_Ukraina_16.pdf). Проте Туреччині поки ще вдається зберегти досить дружні відносини з РФ і країнами Заходу і водночас посилити свій вплив у Центральній Азії та Азербайджані.

У підсумковій декларації бішкекського саміту ОТД наголошується на необхідності покращення цифрових і транспортних зв'язків шляхом реалізації проєктів на кшталт Середнього коридору та Транскаспійського митного транзитного порталу, які націлені на оптимізацію торгових маршрутів і посилення регіональної інтеграції. Передбачається, що проєкт «Цифровий Шовковий шлях», представлений як важливий елемент зміцнення цифрової стійкості, вплине на поліпшення економічної конкурентоспроможності та подальший розвиток міждержавної кооперації. Крім того, декларується необхідність проведення спільних заходів щодо зміцнення співпраці між державами-членами в галузі праці, охорони здоров'я, соціального захисту, сільського господарства та охорони навколишнього середовища. Робиться наголос на створенні умов для поширення інклюзивної зайнятості, втілення в життя новітніх методів управління водними ресурсами та відновлюваними джерелами енергії. Також на саміті було підписано Угоду «Про створення механізму цивільного захисту ОТД», меморандум про створення Тюркської ради щодо зелених фінансів, досягнуто попередніх домовленостей про розробку «Великої тюркської мовної моделі ОТД» (URL: <http://russian.people.com.cn/n3/2024/1107/c31519-20238416.html>).

За інформацією національного турецького телерадіомовника TRT, на бішкекському саміті також ішлося про співробітництво в космічній галузі, створення Тюркської Червоної Мережі спільної діяльності товариств Червоного Півмісяця та Червоного Хреста в усьому регіоні і такого важливого елемента для подальшої інституціоналізації організації як «постійні представники ОТД», що знайшло своє віддзеркалення у відповідному положенні. Крім того, угорського Прем'єра В. Орбана було нагороджено найвищим орденом тюркського світу. Тому не є дивним рішення провести у 2025 р. неформальний саміт ОТД саме в Угорщині (URL: <https://www.trtrussian.com/novosti/sammit-otg-v-bishkeke-klyuchevye-resheniya-18229390>).

Найбільше інформаційне агентство Туреччини «Anadolu Ajansı» звертає увагу на те, що однією з основних тем, які обговорювалися на саміті, стала ситуація в Секторі Газа та Лівані. Із цього приводу було прийнято заяву щодо глибокого занепокоєння руйнівною гуманітарною ситуацією в Газі, в якій засуджуються невідомі напади на цивільне населення та наголошується на необхідності негайного припинення вогню відповідно до норм міжнародного права, включаючи відповідні резолюції Ради Безпеки ООН. У заяві міститься заклик до безперешкодної гуманітарної допомоги Газі, справедливого й

тривалого врегулювання ізраїльсько-палестинського конфлікту на основі дводержавності. Разом з тим країни-підписанти заяви закликають до негайного припинення вогню в Лівані та висловлюють глибоке занепокоєння щодо навмисних нападів на Тимчасові сили Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру в Лівані (URL: <https://www.aa.com.tr/ru/политика/по-итогам-11-го-саммита-совета-глав-тюркских-государств-подписана-бишкекская-декларация/3386486>).

Тобто аналогічної заяви на підтримку боротьби українського народу проти російської навали проголошено не було. Утім, така позиція корелює з негативним ставленням президента Туреччини Р. Т. Ердогана щодо дозволу використовувати далекобійну зброю західного виробництва у бік РФ. «Ракети, використані нещодавно Україною, показують, як розвивалася ситуація і як вона буде розвиватися. Це не є позитивним розвитком подій», – сказав турецький лідер на прес-конференції під час саміту G20 у Бразилії. Водночас, торкаючись ситуації навколо оновлення ядерної доктрини РФ, Р. Ердоган зазначив, що це був «превентивний захід» проти звичайних озброєнь, а також «цілеспрямованої поведінки проти Росії». За його словами, країна-агресор «має можливості та засоби, щоб захистити себе» (URL: <https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/dozvil-na-udari-atacms-po-rosiji-erdogan-ne-shvalyuye-rishennya-ssha-50467953.html>).

Коментуючи підсумки роботи бішкекського саміту Організації тюркських держав, генеральний секретар організації, представник Казахстану К. Омуралієв висловив думку про те, що прийняття «Статуту тюркського світу» і затвердження прапора організації символізують нову еру в діяльності ОТД. К. Омуралієв вважає, що стратегічні угоди, підписані на зустрічі тюркських лідерів, здатні змінити економічний і технологічний ландшафт регіону (URL: <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/empowering-turkic-world-highlights-from-11th-summit-of-organization-of-turkic-states>).

Серед виступів лідерів країн-учасниць ОТД звертає на себе увагу промова президента Азербайджану І. Алієва, розтиражована ЗМІ республіки. Значний інтерес становить та її частина, яка присвячена силовій складовій ОТД. «Враховуючи загрози, що наростають у світі, велике значення має наша співпраця в галузі оборони, безпеки та оборонної промисловості. Останнім часом розширилася співпраця між нашими правоохоронними органами та органами безпеки. Проводяться військові навчання за участю Збройних сил наших країн. Навчання у наших військових навчальних закладах курсантів із братських країн є показником взаємної довіри та дружби», – підкреслив президент І. Алієв (URL: <https://xalqgazeti.az/ru/resmi-xronika/201134-bishkeke-sostoyalsya-sammit-qlav-qosudarstv>).

Директор казахстанської неурядової консалтингової організації «Група оцінки ризиків» Д. Сатпаєв дотримується думки, що ОТГ – це добрий контрбаланс, зокрема щодо Росії та Китаю. «Нам потрібна якась альтернатива. І це саме Організація тюркських держав, тому що тут більше домінуватиме елемент прагматизму, зокрема економічного прагматизму, ніж геополітичні

амбіції», – додав експерт. На думку Д. Сатпаєва, у межах ОТД Ердоган «не хоче представляти Туреччину як головного гравця». «Це дуже важливий момент, тому що жодна з країн Центральної Азії не хоче, щоб там був якийсь новий старший брат», – вважає він. За словами експерта, в Організації тюркських держав взаємодія будується на рівноправних відносинах, на відміну від ШОС, де домінує Китай, або ОДКБ та ЄАЕС – «там першу скрипку намагається грати Росія». На думку Д. Сатпаєва, об'єднання країн Центральної Азії в ОТД збільшує як економічну міць кожної з них, так і ринок щодо споживчого інтересу. Також експерт уточнює, що тісна економічна взаємодія тюркомовних країн відбувається у транспортно-логістичній сфері: наприклад, Транскаспійський міжнародний транспортний маршрут пролягає через Азербайджан та Туреччину. І саме цей маршрут став пріоритетом для Казахстану, яким перевозяться 80 % транзиту товарів з Китаю до Європи (URL: <https://www.dw.com/ru/turcia-dla-stran-centralnoj-azii-alternativa-rossii-i-kitau/a-70767482>).

Зі свого боку ректор Університету «Думлупинар» (м. Кютах'я, Туреччина) С. Кизилтопрак зазначає, що діяльність ОТД на сучасному етапі є важливим чинником формування «нового полюсу сили» під час створення нового світового порядку. Найбільш розвинуті країни світу, які страждають від глобальних криз, особливо у сфері економіки, фінансів та енергетики, усвідомлюють важливість географії тюркського світу, де за останні 20 років обсяги їх торгівлі збільшилися в середньому в 4–5 разів, і намагаються позиціонувати себе тут, покращуючи відносини із країнами регіону. У цей період позиція Туреччини і ОТД, заснована на дусі тісної співпраці та єдності, забезпечить тюркському світу роль сильного полюса нового світового порядку. На думку С. Кизилтопрака, позиціонування Туреччини як найзахіднішої азіатської країни спільноти, більш ніж 85-мільйонне населення, людський капітал, розвинутий сектор послуг, значна військова міць, великий економічний потенціал та сторічний державний досвід дають Анкарі можливість стати домінуючим актором у тюркському співтоваристві. За оцінками експерта, концептуальні підходи ОТД до досягнення своїх культурних, економічних, політичних і військових цілей відрізняються плановірністю і поступовістю, з використанням стратегії «сходів», яка переважно застосовується в економічній сфері, а останніми роками була адаптована і до міжнародних відносин.

Нещодавні пошуки стабільності у світовій економіці прискорили усунення центру тяжіння економіки із Заходу на Схід. Це перетворило тюркські держави Центральної Азії та Євразійський регіон, у якому перебуває Туреччина, на центр глобальної економіки. Анкара в межах програми «Ре-Азія» проводить зовнішню політику, яка виступає за багатополярний світовий порядок на противагу однополярній системі Заходу. Ця політика балансу підтримується активною дипломатичною діяльністю країни, спрямованої на встановлення глобального миру та безпеки, вважає науковець. Навіть більше, С. Кизилтопрак зазначає, що в сучасній глобальній боротьбі за домінування у

XXI ст. ОТД, згідно зі стратегією «Світ більше, ніж 5», стала ключовим актором в економічних, політичних, культурних та військових відносинах між Росією, Китаєм і Заходом. З цього експерт робить висновок про те, що політичне об'єднання Росії та ОТД, ймовірно, зміцнить взаємну співпрацю та регіональну стабільність. На цьому тлі Китаю доведеться переглянути свою політику щодо Сінцзян-Уйгурського автономного району, а ЄС – встановити тісніші та збалансованіші відносини з Туреччиною та країнами ОТД. Старіння населення Європи та уповільнення економічного зростання знову актуалізують цінність турецького населення і сфер впливу. У цьому контексті XXI ст. стає «турецьким століттям», в якому тюркський світ на чолі з Туреччиною починає писати свою власну історію» (URL: <https://www.aa.com.tr/ru/анализ-новостей/анализ-видение-xxi-века-региональная-и-глобальная-роль-организации-тюркских-государств/3387462>).

На відміну від С. Кизилтопрака, науковий співробітник Берлінського центру Карнегі з вивчення Росії та Євразії Т. Умаров зазначає, що для країн Центральної Азії у зовнішній політиці головне поняття – «диверсифікація зв'язків з огляду на складну географію країн регіону та сусідство з досить впливовими країнами». Він пояснює, що прагнення мати якнайбільше зв'язків зумовлене тим, щоб не було залежності лише від Росії чи Китаю. До того ж інтерес Туреччини, який повернувся до регіону в останні п'ять років, для Центральної Азії в межах ОТД – важливий напрям зовнішньої політики, який «вона не збирається упустити і використовує максимально можливо». На думку Т. Умарова, для Астани, Бішкека і Ташкента, по-перше, Туреччина важлива як приклад країни, яка балансує у зовнішній політиці, адже, незважаючи на досить тісні відносини з країнами, які складно назвати демократичними або є такими, що належать до демократичного світу, вона все одно має добрі відносини із Заходом і «стає містком між двома дедалі більш конфліктуючими світами». По-друге, це добрий приклад того, як релігійна країна може проводити світську внутрішню політику, залишаючись неісламською державою (URL: <https://www.dw.com/ru/turcia-dla-stran-centralnoj-azii-alternativa-rossii-i-kitau/a-70767482>).

Незалежний політолог з Киргизстану, експерт з питань безпеки в Центральній Азії М. Саріїв підтверджує, що Туреччина є «ядром і модератором усіх процесів на тюркському просторі, тому на виклики зовнішніх загроз тюркський світ відповідатиме єдиним співтовариством». На питання, чи збільшує Туреччина свій вплив у центральноазіатському регіоні, експерт відповідає: «Справа в тому, що Туреччина тривалий час чекала на порозі Європи і її не пустили до Європейського Союзу, тому вона має сформувати Тюркський союз... для того, щоб набути високого статусу суб'єкта міжнародної політики». М. Саріїв вважає, що загалом це цікавий та перспективний процес. Він вказує на те, що об'єднаний тюркський світ у регіоні збалансує відносини із сусідами з півночі та півдня: з одного боку, він дасть змогу уникнути експансії з боку Росії, з іншого – стабілізувати відносини

з Китаєм, який «в економічному плані вже увійшов до Центральної Азії і збільшує свою присутність» (URL: <https://www.dw.com/ru/turcia-dla-stran-centralnoj-azii-alternativa-rossii-i-kitau/a-70767482>).

На відміну від РФ, Китай хоча і уважно стежить за інтеграційною активністю Анкари, але зазвичай не робить із цього приводу занадто гучних заяв, займаючи скоріш вичікувальну позицію. Проте професор М. Танчум, старший науковий співробітник Австрійського інституту європейських досліджень і досліджень у галузі безпеки, звертає увагу на те, що в межах економічної співпраці ОТД Туреччина має намір реалізувати свій транскаспійський транспортний маршрут, який тягнеться від Китаю до Європи, і є артерією, що пов'язує тюркський світ. Поява такого тюркського коридору викликає занепокоєння у Пекіна, вважає експерт. «Китай раніше počував себе спокійно у зв'язку з амбіціями Анкари в Центральній Азії через відсутність у Туреччині прямого виходу до цього регіону. З війною в Нагірному Карабасі в 2020 р. це обмеження зникло», – вважає М. Танчум. Досі тюркські держави, включаючи Туреччину, намагалися не ворогувати з Китаєм. Незважаючи на заяви про тюркську єдність, ні заключна декларація саміту, ні документ «Бачення тюркського світу-2040» не торкалися етнічної меншини у Китаю в провінції Сіньцзян, де, як стверджується, порушуються права людини, нагадує професор. Але з поглибленням співпраці Анкари в галузі економіки та безпеки з тюркськими державами вона може змінити свою нинішню згоду з політикою Китаю в Сіньцзяні та чинити тиск на Пекін, робить висновок М. Танчум (URL: <https://m.zerkalo.az/organizatsiya-tyurkskih-gosudarstv-i-kitaj-voprosy-otnoshenij>).

Отже, поступова інтеграція тюркського світу за активної участі Анкари вже сьогодні викликає настороженість Китаю та явне незадоволення з боку РФ. Тобто головування в таких процесах Туреччини, з одного боку, вигідне офіційному Києву. З іншого – виникають запитання навколо ступеня інтегрованості та спрямованості зовнішньої політики цього об'єднання в найближчій та середньостроковій перспективі. Якщо вже сьогодні Анкара негативно ставиться до дозволу Україні з боку Заходу використовувати надані їй далекобійні ракети для ударів углиб РФ, вважає ядерні погрози Кремля «превентивним заходом» проти звичайних озброєнь і надає пріоритет вирішенню палестинської проблеми, що трапиться у разі істотного зростання політико-економічного і військового потенціалу Туреччини за рахунок колективних ресурсів колишніх мусульманських республік СРСР? Чи не намагатиметься Анкара почати жорстку економічну та військово-політичну конкуренцію із західними партнерами України, тим самим підсилюючи країну-агресора?

Аграрно-промисловий сектор української економіки наприкінці 2024 р.: стан і проблеми розвитку

(Початок. Продовження в № 23)

Сучасний стан і проблеми виробничої діяльності аграрно-промислового сектору української економіки

Аграрно-промисловий сектор традиційно посідає одне із чільних місць в українській економіці. Причому повномасштабна війна, розв'язана Росією проти нашої держави, сприяла зростанню ролі аграрно-промислового комплексу в розвитку вітчизняної економіки. Це було пов'язано насамперед з його відносно меншою вразливістю в національних масштабах в умовах цієї війни, порівняно з іншими секторами української економіки. Водночас загальнонаціональне значення аграрно-промислового сектору в процесах економічного відтворення по-різному проявляється у внутрішній і зовнішній економічній діяльності України.

Так, у внутрішніх економічних процесах аграрно-промисловий сектор відіграє ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки нашої держави. При цьому оскільки Україна сама забезпечує левову частку своїх потреб у продовольстві та є нетто-експортером сільськогосподарської продукції й продовольства, то до основних внутрішніх соціально-економічних проблем функціонування агропромислового комплексу (АПК) належать формування балансу цін на сільськогосподарську продукцію, продовольство, а також цін на ресурси для агропромислового комплексу. У сфері міжнародних економічних відносин підприємства агропромислового комплексу, особливо за умов повномасштабної війни з Росією, відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні вітчизняного експорту та обсягів валютних надходжень до платіжного балансу України. Успішність реалізації зовнішньоекономічних функцій аграрно-промислового комплексу України залежить від конкурентної спроможності вітчизняних підприємств на конкретних закордонних ринках.

Утім у 2022–2024 рр. перебіг реалізації зазначених функцій аграрно-промислового сектору України було істотно відкориговано російською повномасштабною воєнною агресією, через яку АПК зазнав величезних втрат. По-перше, величезні площі сільськогосподарських угідь України було окуповано російськими військами, а також фактично вибули зі сфери аграрного виробництва через бойові дії та мінування території. Наприклад, згідно з дослідженням Tony Blair Institute (Велика Британія), заміновані території безпосередньо впливають на втрату Україною 4,3 млрд дол. експорту агропродукції щорічно. Зокрема, 20 % регіонального ВВП через заміновані

території втратили Чернігівська, Сумська, Миколаївська та Харківська області (URL: <https://agropolit.com/news/28925-cherez-zaminuvannya-teritoriy-ukrayina-nedootrimuye-43-mlrd-v-rik-vid-eksportu-agroproduktiyi>).

По-друге, унаслідок російської воєнної агресії разом із земельними ресурсами величезних втрат зазнали й інші складові виробничого потенціалу аграрно-промислового сектору України. Зокрема, пошкодження та руйнація виробничих підприємств вітчизняного АПК та об'єктів інфраструктури через ракетно-бомбові удари й артилерійські обстріли; евакуація на підконтрольних українській владі територіях нашої держави та мобілізація до лав Сил оборони України частини працівників підприємств вітчизняного АПК загалом негативно позначилися на виробничій діяльності аграрно-промислового сектору вітчизняної економіки. Наприклад, через це одна лише агрокомпанія «Нібулон» втратила близько 60 % від своєї потужності. Були спроби евакуювати флот із Миколаєва, – зазначає В. Славінський, директор з торгівлі компанії. – Росіяни потопили деякі плавзасоби. Загинули моряки нашої компанії» (URL: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/silke-gospodarstvo-pid-chas-viyni-ta-eksport-zerna-z-ukrajini-rozмова-nv-z-ukrajinskimi-fermerami-50431391.html>).

Начальник департаменту протидії злочинам, скоєним в умовах збройного конфлікту Офісу Генерального прокурора України Ю. Белоусов повідомив, що станом на середину вересня 2024 р. збитки, які Україна зазнала лише внаслідок привласнення Росією українського зерна, попередньо становлять понад 30 млрд грн.

Водночас треба зазначити, що через відносно нижчий рівень територіальної концентрації агропромислового та, особливо, сільськогосподарського виробництва аграрно-промисловий сектор економіки України в цілому є менш вразливим для російських авіаракетних атак, ніж вітчизняні енергетика, машинобудування й металургія. Тобто порівняно нижчий рівень територіальної концентрації агропромислового, особливо сільськогосподарського виробництва сприяє відносно більш стабільній роботі аграрно-промислового сектору економіки України в умовах повномасштабної війни.

По-третє, у 2023 р. та пізніше Україна значно поліпшила логістику внутрішніх й експортно-імпортних товарних потоків. Особливо це стосується роботи міжнародного морського коридору для експорту українського зерна та інших аграрно-продовольчих товарів. Також поступово налагоджувалися альтернативні маршрути транспортування експорту-імпорту зазначених товарів через територію європейських країн. І хоча блокування польсько-українського кордону польськими перевізниками та фермерами завдали доволі відчутного удару по українській зовнішній торгівлі сільськогосподарською сировиною й продовольством, однак загалом у 2023–2024 рр. логістика аграрно-продовольчих товарів була значно кращою, ніж у 2022 р. Зокрема, за інформацією Адміністрації морських портів України, станом на початок листопада 2024 р., за час роботи українського морського

коридору (тобто починаючи із середини серпня 2023 р.) було експортовано 53,5 млн т агропродукції.

Адже, як наголошують оглядачі ЗМІ, «відкриття одеських портів на українських умовах є найбільшим досягненням 2023 р. для економіки. Ця логістика найдешевша з початку війни. Це означає, що фермер може заробити більше, адже експортні ціни диктує світовий ринок» (URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/10/16/720623>).

По-четверте, повномасштабна російська воєнна агресія радикально змінила обсяги та структуру попиту населення, підприємств і держави на товари в Україні загалом та на товари вітчизняного АПК зокрема. Наприклад, через скорочення реальних доходів населення зменшився попит на відносно більш дорогі продовольчі товари, насамперед тваринного походження.

По-п'яте, унаслідок повномасштабної війни Росії проти України значно погіршилися фінансово-економічні умови роботи підприємств аграрно-промислового сектору України порівняно з попередніми роками. Це обумовлено впливом ряду чинників: скороченням внутрішнього попиту в Україні на продукцію вітчизняного аграрного сектору і великими складнощами в експорті сільськогосподарської продукції та продовольства, зростанням собівартості продукції через зростання цін відповідних ресурсів, необхідних для виробництва; зростанням ризиків, обумовлених бойовими діями тощо.

Зокрема, як повідомив наприкінці жовтня під час брифінгу в Медіацентрі Україна перший заступник міністра аграрної політики та продовольства України Т. Висоцький, загальні втрати вітчизняного агросектору від початку повномасштабної війни оцінюють у 82 млрд дол. США (URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/1022955.html>). «З них прями втрати – 13 млрд дол. Зокрема, українські аграрії зазнали великих непрямих збитків через закриття чорноморського зернового коридору, коли ціна на перевезення однієї тони продукції з 30 дол. зросла до 100 дол.», – повідомив міністр аграрної політики та продовольства України В. Коваль під час зустрічі з представниками Міжнародної торгової палати та Торгово-промислової палати України (URL: <https://usm.media/ukrayini-neobhidno-vidkrivati-novi-rinki-j-perejti-na-glibinnu-pererobku-koval>).

Однак за понад 2,5 роки повномасштабної російської воєнної агресії, попри всі потрясіння та негативні зміни нею обумовлені, аграрно-промисловий сектор української економіки загалом адаптувався до нових екстремальних умов свого функціонування. Хоча така адаптація до нових умов функціонування позначилася не лише на виробниках, а й на споживачах аграрної продукції. Як наголошують оглядачі деяких ЗМІ, «великою кров'ю аграріям вдалося посіяти, зібрати та продати врожай другого року повномасштабного вторгнення армії РФ в Україну. Урожай третього року російської навали продати буде легше, а от посіяти та зібрати – важче». На думку М. Горбачова, президента Української зернової асоціації (далі – УЗА), у грошовому еквіваленті виручка аграріїв буде більшою, «тому що зараз ціни

зростають і середньозважена ціна нашого агроекспорту буде відсотків на 25 вищою, ніж торік» (URL: <https://biz.nv.ua/ukr/economics/silske-gospodarstvo-pid-chas-viyni-ta-eksport-zerna-z-ukrajini-rozmova-nv-z-ukrajinskimi-fermerami-50431391.html>).

Водночас досить несприятливі для сільськогосподарського виробництва цьогорічні погодні умови, насамперед посуха й температурні рекорди, помітно загострили вплив негараздів агропромислового сектору української економіки, обумовлених повномасштабною російською воєнною агресією. До того ж, як зазначили вчені Національної академії аграрних наук України, жовтень цього року виявився таким же складним за погодними умовами, як і вересень. «Проте, незважаючи на календар, посівна озимих зернових культур в Україні ще тривала, що пояснюється перш за все посухою, яка з різних причин відтермінувала час сівби озимини в багатьох господарствах. Очікування сприятливої погоди в другій половині осіннього періоду та сподівання на дощову погоду значною мірою не виправдалися, а тому навіть ті посіви, де сівба пшениці озимої, як основної зернової культури, проводилася в оптимальні строки після кращих попередників, і на сьогодні відчувають значну нестачу вологи. Розвиток рослин відбувається надзвичайно повільно, що ставить під загрозу їх подальшу долю впродовж зимового періоду, незважаючи на те що погодні умови впродовж останніх років протягом календарної зими дозволяли озимині успішно перезимувати й розпочати весняну вегетацію в доволі гарному фізіологічному стані. Наскільки така пізня сівба буде ефективною, спрогнозувати неможливо, адже практична діяльність вказує на те, що результати господарювання можуть бути діаметрально різними – від дуже низької до вище середньої врожайності, що насамперед буде обумовлюватися подальшими погодними умовами» (URL: <https://www.apk-inform.com/uk/exclusive/topic/1544678>).

При цьому, згідно з очікуваннями УЗА, оприлюдненими в середині жовтня, «у 2024 р. врожай зернових та олійних культур становитиме 75 млн тон – на 9,5 % менше, ніж торік. Консалтингова компанія “Varva Invest” говорить про 73,1 млн тон – падіння на 12,7 %. Початкові прогнози були гірші, проте покращилися у процесі жнив. Збір ранніх зернових культур уже завершили». Керівник аналітичного відділу Українського клубу аграрного бізнесу С. Литвин пояснює, що, «за даними Мінагрополітики, з полів отримали 22,3 млн тон пшениці, 5,5 млн тон ячменю, 212 тис. тон гороху. Такі цифри дещо випередили останні прогнози асоціацій і самого міністерства... Крім пшениці, найбільше планують зібрати кукурудзи (23–24 млн тон) та соняшнику (12,8 млн тон). Обидві культури зібрано на 50 %, і перші результати невтішні. Прогноз щодо кукурудзи асоціація погіршила. Через посуху врожай кукурудзи впаде на понад 20 %. Урожай соняшнику та пшениці очікується на 10 % менший за торішній. Приблизно однакові цифри називають в інших аграрних асоціаціях, Мінагрополітики та Varva Invest. Найбільше обсяги врожаю зерна знизяться на півдні та сході країни, адже там були максимально високі температури повітря та ґрунту в поєднанні з мінімальною

кількістю опадів» (URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/10/16/720623>).

Загалом цього року «очікуваний загальний врожай сільгоспкультур – зернових та олійних – на 10 млн т менший, ніж минулого року. Серед причин – несприятлива погода та подекуди зменшення площ під окремими сільгоспкультурами», повідомляють ЗМІ.

Водночас повномасштабна російська воєнна агресія радикально вплинула й на географію виробництва деяких сільськогосподарських культур в Україні. Зокрема, фахівці наголошують, що «традиційно найбільше овочів в Україні вирощували на Херсонщині. На помідори та огірки з цього регіону припадали 40 % річного врожаю країни або понад 90 тис. т. Крім того, на Херсонщині вирощували найбільше цибулі, перцю, моркви та баклажанів. До 2022 р. з величезним відривом у вирощуванні овочів на другому місці перебувала Миколаївщина – 30 тис. т. Унаслідок боїв та окупації частини Херсонської області овочева географія змінилася. Після втрати виробництв на Півдні підприємці в інших областях прагнули заповнити ринок своєю продукцією. Деякі фермери переїхали з прифронтової зони.

«Українські підприємці зробили акцент на релокацію бізнесу не лише в сусідні центральні області, наприклад, у Дніпропетровську, яка завжди вирізнялася високим рівнем виробництва, а й у північні – Рівненщину та Житомирщину, і західні – Львівщину, Волинь, Тернопільщину, – зазначив керівник проекту “АПК-інформ: овочі та фрукти” О. Хорев. – Через рік після початку великої війни на першу позицію з вирощування овочів вийшла Миколаївська область ... Урожай в області у 2023 р. зросли вчетверо порівняно з 2021 р. – до 130 тис. т (майже 50 % усіх овочів в Україні)» (URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/10/7/720230>).

Унаслідок повномасштабної російської воєнної агресії проти України сильно постраждало й вітчизняне тваринництво. Зокрема, за даними Державної служби статистики (Держстату) України, станом на 1 січня 2024 р., тобто через майже два роки з початку повномасштабного російського воєнного вторгнення, поголів'я великої рогатої худоби в аграрному секторі України скоротилось на 20,3 %, поголів'я свиней – на 8,4 %, поголів'я овець та кіз – на 16,7 %, а поголів'я свійської птиці – на 4,8 %. Ці темпи скорочення поголів'я худоби та птиці у середньорічному вимірі помітно вищі за ті, що існували до повномасштабної російської воєнної агресії. Так, у 2021 р. поголів'я великої рогатої худоби в Україні скоротилося на 6,5 %, свиней – на 3,4 %, овець та кіз – на 3,3 %, а поголів'я свійської птиці навіть зросло на 0,7 %. Заради об'єктивності зазначимо, що у вітчизняному сільському господарстві процес скорочення поголів'я худоби та птиці, як наголосив міністр аграрної політики та продовольства України В. Коваль, почався ще у 90-ті роки минулого століття. На його думку, нинішній стан тваринництва в Україні – це вже дно, від якого потрібно відштовхуватися (URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=105692>).

Однак повномасштабна воєнна агресія Росії проти України сильно погіршила й без того складну ситуацію у вітчизняному тваринництві, істотно прискоривши процес скорочення поголів'я свійської худоби та птиці, які є не лише джерелом товарної продукції тваринництва, а й обов'язковим компонентом процесів відтворення у цій галузі. Як свідчать наведені вище статистичні дані, найбільших втрат зазнали скотарство та вівчарство, які поширені у регіонах найактивніших бойових дій на Півдні та Сході України.

Водночас підсобні господарства населення внаслідок повномасштабної російської воєнної агресії постраждали значно більше, ніж сільськогосподарські підприємства. Наприклад, поголів'я великої рогатої худоби у господарствах населення через майже два роки з початку повномасштабного російського воєнного вторгнення скоротилось на 27,3 %, тоді як на сільськогосподарських підприємствах – на 8,4 %, поголів'я свиней, відповідно – на 10,2 і 7,4 %, а поголів'я свійської птиці – на 5,4 і 4,3 %. Крім того, наведені вище статистичні дані демонструють, що такі більш індустріалізовані та менш трудомісткі галузі вітчизняного тваринництва, як свинарство і птахівництво, відносно менше постраждали від повномасштабної російської воєнної агресії.

Додаткове уявлення про сучасний стан і перспективи розвитку дають результати опитування керівників підприємств, проведеного у період 31 липня – 28 серпня 2024 р. фахівцями Національного банку України. Зокрема, переважна більшість керівників сільськогосподарських підприємств, опитаних у II і III кварталах 2024 р., очікували зростання обсягів власного виробництва та продажу продукції у наступні 12 місяців, хоча вільних виробничих потужностей їх переважна більшість при цьому не мала. Більшим оптимізмом відзначалися лише керівники підприємств енерго- і водопостачання, тоді як у керівництва більшості інших галузей вітчизняної економіки в цьому плані переважали песимістичні очікування. Водночас в оцінці поточного стану власних підприємств серед керівників сільськогосподарських підприємств у III кварталі 2024 р. перевага оптимістів над песимістами була зовсім незначною.

Що ж стосується фінансово-економічного стану власних підприємств у наступні 12 місяців, то серед керівників сільськогосподарських підприємств у III кварталі 2024 р. переважали оптимістичні очікування. Хоча кількість оптимістів порівняно з попереднім кварталом зменшилась.

При цьому серед керівників сільськогосподарських підприємств у III кварталі 2024 р. мали перевагу ті, хто очікував на зростання інвестиційних витрат їхніх підприємств на машини, обладнання та інвентар у наступні 12 місяців. Хоча у II кварталі 2024 р. перевага тих, хто очікував на зростання таких інвестиційних витрат, була зовсім незначною. Водночас більшість керівників сільськогосподарських підприємств у II й III кварталах 2024 р. очікували на скорочення інвестиційних витрат їхніх підприємств на виконання будівельних робіт. При цьому у респондентів у III кварталі, як і у II

кварталі 2024 р., переважали очікування щодо зменшення кількості працівників на їхніх підприємствах у наступні 12 місяців.

Таким чином, можна говорити про деяку перевагу оптимістичних очікувань на майбутнє серед керівників сільськогосподарських підприємств з одночасною орієнтацією їхніх підприємств на інтенсивні чинники розвитку.

Схожі результати показало й опитування, проведене Державною службою статистики України, стосовно очікувань сільськогосподарських підприємств у IV кварталі 2024 р. щодо перспектив розвитку їх ділової активності. При цьому доволі чітко виявились сезонні коливання настроїв респондентів: як правило, більш оптимістичні – у періоди збору урожаю й більш песимістичні – в інший період. Водночас опитування, проведені НБУ і Держстатом України, засвідчили, що саме повномасштабна воєнна агресія Росії є основним чинником, що стримує розвиток сільськогосподарських та інших підприємств України.

Однак і за таких обставин ефективність розвитку аграрно-промислового сектору в українській економіці традиційно пов'язана з його одночасною роботою на внутрішньому й міжнародному ринках.

Наука – суспільству

Основні напрями діяльності НАН України

Під головуванням президента Національної академії наук України академіка НАН України А. Загороднього 13 листопада 2024 р. відбулося чергове засідання Президії НАН України.

На його початку очільник академії вручив відзнаку НАН України за «За наукові досягнення» генеральному конструктору – генеральному директору ДП «Державне Київське конструкторське бюро “Луч”» члену-кореспонденту НАН України О. Коростельову за багатолітню плідну невтомну працю, спрямовану на підвищення обороноздатності країни, вагомий внесок у створення інноваційних розробок у галузі озброєння та активне сприяння розширенню співпраці з установами НАН України.

Далі А. Загородній вручив державні нагороди та відзнаки провідним ученим, працівникам установ НАН України, якими вони були удостоєні відповідно до указів Президента України та розпорядження Голови Верховної Ради України:

– орден князя Ярослава Мудрого V ступеня – директору Фізико-механічного інституту імені Г. В. Карпенка, голові Західного наукового центру НАН України і МОН України академіку НАН України З. Назарчуку;

– орден «За заслуги» II ступеня – директору Інституту прикладних проблем механіки і математики імені Я. С. Підстригача академіку НАН України Р. Кушніру;

– орден «За заслуги» III ступеня – директору Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона, академіку-секретарю Відділення матеріалознавства НАН України академіку НАН України І. Кривцуну;

– почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» – завідувачці відділу Державної наукової установи «Центр інноваційних медичних технологій НАН України» доктору медичних наук Н. Косей;

– подяку Голови Верховної Ради України – головному науковому співробітнику Інституту фізики НАН України члену-кореспонденту НАН України С. Одулову.

Далі начальник Центрального науково-дослідного інституту озброєння та військової техніки Збройних сил України член-кореспондент НАН України І. Чепков вручив відзнаку Міністерства оборони України (наказ міністра оборони України № 1561 від 18 вересня 2024 р.) – медаль «За сприяння Збройним Силам України» – директору науково-інженерного центру «Металообробка вибухом» Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона І. Квашенку.

Під час засідання було заслухано дві наукові доповіді.

«Радіоелектронні технології в Україні: проблеми і перспективи» – такою була тема доповіді в. о. директора Інституту радіофізики та електроніки ім. О. Я. Усикова НАН України члена-кореспондента НАН України Ю. Логвінова.

Доповідь головного наукового співробітника Інституту прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України доктора фізико-математичних наук В. Михаськіва «Числове дослідження хвильових властивостей тривимірних пружних метаматеріалів» була присвячена дослідженню нового класу тривимірних пружних метаматеріалів інноваційного типу. Він представив оригінальні результати з розроблення ефективних гранично-інтегральних формулювань та алгоритмів граничноелементної дискретизації задач поширення гармонічних пружних хвиль у пружних метаматеріалах. Науковцями створено передумови числового дослідження реакції метаматеріалів на нестационарне хвильове навантаження ударного чи вибухового походження.

Практична значущість отриманих результатів полягає в їх застосовності під час проектування функціональних метаматеріалів, зокрема вібро- та ударопоглинаючих, надчітких за роздільною здатністю акустичних фільтрів і хвильових екранів, засобів високоточної ультразвукової діагностики пошкоджень, розвідки корисних копалин нетрадиційного (дрібнодисперсного) типу тощо.

Загалом це новий напрям досліджень у рамках наукової школи, яку започаткували відомі вчені Інституту прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача член-кореспондент НАН України Г. Кіт та професор М. Хай, які свого часу запропонували ідею використання розподілених сил чи напружень на межі досліджуваних галузей у різних матеріалах.

В обговоренні доповіді виступив директор Фізико-механічного інституту ім. Г. В. Карпенка НАН України академік НАН України З. Назарчук, який відзначив якісний стрибок у розв'язуванні складних задач математичної фізики, запропонований Інститутом прикладних проблем механіки і математики. Завідувач кафедри теоретичної та прикладної механіки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, член-кореспондент НАН України Я. Жук підкреслив у роботі науковців величезний внесок у тій частині, яка пов'язана з чисельною реалізацією задач. Директор Інституту прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України академік НАН України Р. Кушнір зауважив, що представлені В. Михаськівим результати відображають сучасний доробок львівської наукової школи механіки і матеріалознавства. Він також відзначив велику міжнародну колаборацію, яку здійснив В. Михаськів та його колеги. Ґрунтовність роботи відзначив і в. о. академіка-секретаря Відділення математики НАН України, директор Інституту математики НАН України академік НАН України О. Тимоха.

Наостанок було розглянуто кадрові та поточні питання (*Національна академія наук України (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 13.11*).

У Харкові відбулися урочистості з нагоди Всесвітнього дня науки в ім'я миру та розвитку.

У Харкові 20 листопада 2024 р. відбулися урочистості з нагоди Всесвітнього дня науки в ім'я миру та розвитку.

Організаторами події виступили Міністерство освіти і науки України та Харківська обласна військова адміністрація.

На заході були присутні міністр освіти і науки України О. Лісовий, заступник міністра Д. Курбатов, очільник Харківської обласної військової адміністрації О. Синегубов, Харківський міський голова І. Терехов, представники наукових установ та закладів вищої освіти Харкова та всієї України.

Подія була націлена на обговорення напрямів розвитку науки, презентацію нових ініціатив для підтримки науковців у складний час війни. Так, представники МОН України презентували основні кроки до трансформації наукової сфери, а також нову методику державної атестації наукових установ і закладів вищої освіти за науковими напрямами. Також відбулося нагородження кращих представників наукових установ і закладів вищої освіти України.

Від Національної академії наук України участь у заході взяв голова Північно-Східного наукового центру НАН України і МОН України академік НАН України В. Семиноженко. Він привітав науковців зі святом та за дорученням Президії НАН України вручив нагороди.

«Незважаючи на важкі наслідки війни, обстріли і втрати, які несе наше місто, науковці Харкова продовжують виконувати наукові проекти і, що дуже

важливо, розвивають нові напрями наукових досліджень. Хочу висловити вдячність науковій спільноті Харкова і побажати міцного здоров'я, миру і Перемоги», – зазначив академік В. Семиноженко у своєму виступі (*Національна академія наук України (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 21.11*).

Сучасні дослідження та розробки академічної науки

Науковці Державного природознавчого музею (ДПМ) НАН України (Львів) за фінансової підтримки Національного фонду досліджень України (НФДУ) завершують проєкт «Оцифрування природничих колекцій, що зазнали ушкодження внаслідок бойових дій і супутніх факторів: розробка протоколів і впровадження на базі Державного природознавчого музею НАН України».

Природничі колекції є джерелом наукової інформації для різноманітних досліджень, зокрема еволюційних, філогенетичних, біогеографічних і таксономічних. Саме тому надзвичайно важливо зберігати їх. Оцифрування колекцій і формування відкритих баз даних у мережі Інтернет допомагає не лише зберігати наукову інформацію, яку містять колекції, а й поширювати її та удоступнювати наукове знання.

Завдяки гранту НФДУ, здобутого в межах конкурсу «Наука для відбудови України у воєнний та повоєнний періоди», науковці академії у 2023–2024 рр. реалізовували проєкт «Оцифрування природничих колекцій, що зазнали ушкодження внаслідок бойових дій і супутніх факторів: розробка протоколів і впровадження на базі Державного природознавчого музею НАН України». Його мета – розроблення протоколів оцифрування різних типів вразливих унаслідок війни природничих музейних колекцій (зоологічних і ботанічних). Для апробації протоколів буде використано колекції ДПМ НАН України: типові, рідкісні й авторські матеріали. Серед головних завдань проєкту – оцифрування й віртуальне удоступнення природничих колекцій, які постраждали від бойових дій і супутніх чинників, а також тих, що можуть бути пошкоджені або втрачені у найближчому майбутньому. Для досягнення цієї мети виконавці проєкту застосували загальноприйняті методи оцифрування природничих колекцій, а також використали технічні можливості вебресурсу «Центр даних “Біорізноманіття України”» і бази даних GBIF (Global Biodiversity Information Facility, Глобальна інформаційна система з біорізноманіття).

На цей момент науковці вже досягли, зокрема, таких результатів:

– для оцифрування відібрали серед колекцій ДПМ НАН України найцінніші та найвразливіші зразки рослин і безхребетних тварин, на яких апробували розроблені первинні протоколи;

– на основі здійсненого дослідження розробили й опублікували у відкритому доступі первинні протоколи оцифрування для найвразливіших природничих колекцій, які можна ефективно застосовувати в умовах війни

(особливу увагу в цих протоколах приділено застосуванню різних методів для екстракції даних з етикеток зразків, а також архівуванню отриманих даних);

– оцифрували 12 497 зразків (усю наявну інформацію про зразок), виготовивши цифрові зображення, зокрема 6048 зразків покритонасінних рослин, 3 тис. зразків несудинних рослин, 2506 зразків комах, 842 зразки орібатид і 101 зразок вільноживучих ґрунтових нематод;

– внесли інформацію про кожен зразок і цифрові зображення зразків до Центру даних «Біорізноманіття України» (а в базі даних GBIF планують опублікувати 10 наборів даних, що містять інформацію про оцифровані зразки з фондів музею).

Працюючи з первинними протоколами оцифрування природничих колекцій, науковці музею оцінили різні методи оцифрування природничих колекцій і з'ясували, які саме методики дають змогу отримати найякісніші зображення та здійснити ефективну екстракцію даних. У підсумку розроблено структуру робочих баз даних, яка відповідає стандарту DarwinCore і є оптимальною й водночас мінімально достатньою для оцифрування біологічних зразків. Протоколи є у вільному доступі та можуть стати в пригоді під час оцифрування природничих колекцій наукових установ України.

На додаток до традиційного оцифрування природничих колекцій, науковці використовують і інші методи для отримання цифрової інформації про біологічні зразки. Зокрема, молекулярний аналіз ДНК є, до певної міри, формою оцифрування, оскільки дає змогу отримати інформацію про структуру окремих фрагментів або повного геному конкретного біологічного зразка. У межах проєкту на базі ДПМ НАН України здійснено баркодинг 63 зразків судинних рослин як модельних груп із використанням ядерних (ITS1, ITS2) і пластидних (trnL P6 Loop, trnL-F, trnH-psbA, matK, and rbcLa) маркерів. Здобуту інформацію про нуклеотидні послідовності для опрацьованих зразків судинних рослин депоновано у базах BOLD і GenBank. Крім того, на зразках орібатид і комах апробовано методи генетичного баркодингу.

Важливою частиною проєкту стало опублікування оцифрованих колекцій та інформації про протоколи оцифрування, а також особливості процесів диджиталізації. Загалом виконавці опублікували понад 20 наукових статей за підсумками проєкту в іноземних та українських фахових біологічних виданнях, а також оприлюднили чотири первинні протоколи оцифрування різних груп фондів (гербарних зразків судинних рослин, несудинних рослин, ентомологічних зразків і мікропрепаратів безхребетних тварин). Підготовано два томи каталогу оцифрованих зразків гербарію LWS. За словами керівника проєкту, старшого наукового співробітника відділу біосистематики та еволюції ДПМ НАН України кандидата біологічних наук А. Новікова, підготовка наукових публікацій, каталогів та опублікування датасетів у GBIF є важливим кроком з архівування і дисемінації оцифрованих даних, що забезпечує їхнє тривале збереження у різній формі та типах архівувальних закладів.

За проектом, підтриманим грантом НФДУ, 11 жовтня 2024 р. в ДПМ НАН України відбулася пілотна всеукраїнська наукова конференція «Оцифрування природничих колекцій: виклики й здобутки». Вона працювала за такими основними напрямками:

- підготовка метаданих і стандарти обміну даними для музейних і науково-природничих колекцій;
- особливості мобілізації даних щодо науково-природничих колекцій;
- робота з наборами даних науково-природничого скерування (створення, очистка, консолідація);
- особливості оцифрування науково-природничих колекцій у 2D- і 3D-форматах;
- постоброблення і вибір оптимального формату мастер-файлів;
- опублікування оцифрованих науково-природничих колекцій;
- програмне і технічне забезпечення для оцифрування науково-природничих колекцій.

На конференції обговорювалися результати оцифрування природничих колекцій. Дослідники з провідних наукових установ України ділилися досвідом оцифрування природничих колекцій, зокрема створення наборів даних, управління базами даних, виготовлення цифрових зображень, а також опублікування й опрацювання отриманих даних.

Команда проекту вдячна за підтримку й допомогу колегам з Інституту екології Карпат НАН України (Львів), Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Херсонського державного університету та Львівського національного університету ім. І. Франка (*Національна академія наук України (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 14.11*).

Досягнення вчених-селекціонерів академії – запорука продовольчої безпеки України та світу

Щорічно в третю неділю листопада відзначається День працівників сільського господарства України. Його святкують і фахівці Інституту фізіології рослин і генетики (ІФРГ) НАН України та Дослідного господарства ІФРГ НАН України.

Основою сучасного рослинництва є створення та широке впровадження інноваційних сортів пшениці озимої та інших зернових культур. Актуальним є впровадження оптимальних систем вирощування з високими рівнями ефективності використання ресурсів.

В останні роки науковцями академії досягнуто таких результатів у реалізації генетичного потенціалу сортів пшениці селекції школи академіка В. Моргуна в умовах Дослідного сільськогосподарського виробництва ІФРГ НАН України (сmt. Глеваха Фастівського району Київської області):

- 2021 р.: інноваційні сорти пшениці озимої Софія Київська, Городниця та Київська-19 сформували врожаї від 11,0 до 13,6 т/га, за середнього врожаю в Україні 4,53 т/га;

– 2022 р.: Київська-19, Софія Київська та Городниця сформували врожай у 10,7–11,7 т/га за середнього врожаю в Україні 3,93 т/га;

– 2023 р.: сорт Городниця сформував врожай 13,48, Софія Київська – 14,41, сорт високоякісної пшениці Здоба Київська – 10,65 (вміст білка до 15 %), сорт Київська-19 забезпечив отримання 13,23 т/га за середнього врожаю в Україні 4,75 т/га.

– 2024 р.: вегетаційний сезон відрізнявся екстремально високими температурами у період наливу зерна озимини: в останні 2,5 тижні вегетації пшениці температура повітря сягала 40–42 градусів, температура поверхні ґрунту – до 60 градусів. За цих умов сорт Київська-20 сформував урожай від 13,3 до 14,2 т/га на різних варіантах живлення; Звенигора – до 13,5 т/га, за середнього врожаю в Україні 4,5 т/га.

За помірних витрат на технологію вирощування тритикале сорту Оковита у 2024 р. отримали врожай від 14,6 до 16,6 т/га. Культура є перспективною для Півдня та Центральної частини України, для регіонів з постійними та періодичними посухами.

Наведені розробки науковців академії сприяють розвитку рослинництва України під час війни та мають виключне значення для забезпечення продовольчої безпеки держави й збереження ролі України як одного з гарантів продовольчої безпеки світу (*Національна академія наук України* (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 20.11).

Як еволюціонували китоподібні? Деяко про внутрішні причини зовнішніх змін

У жовтні 2024 р. один із рецензованих фахових журналів Лондонського королівського товариства «Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences» (Велика Британія) опублікував статтю «Relaxed selection in evolution of genes regulating limb development gives clue to variation in forelimb morphology of cetaceans and other mammals» («Релаксований добір в еволюції генів, що регулюють розвиток кінцівок, дає ключ до відмінностей у морфології передніх кінцівок китоподібних та інших ссавців»), співавторами якої є науковці відділу еволюційної морфології Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України – провідний науковий співробітник доктор біологічних наук, професор П. Гольдін (автор ідеї) й аспірантка В. Теліженко (головна виконавиця). Про цілі, результати і перспективи цих досліджень пресслужба НАН України розпитала П. Гольдіна.

– Різні автори й дослідницькі групи неодноразово обговорювали у фаховій літературі, як анатомія плавця китоподібних може бути пов'язана з генетичними змінами і чи можливо знайти ключ до розуміння еволюції плавця, вивчаючи регуляторні гени. Цю ідею я однією з перших почав обговорювати зі своїм новим керівником – паном Ігорем Дзеверіним [Ігор Дзеверін – завідувач відділу еволюційної морфології Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, доктор біологічних наук], щойно прийшов на

роботу до Інституту зоології у 2014 р. [до тимчасової окупації Криму Росією П. Гольдін працював на кафедрі зоології Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського]. Приблизно в той же час було опубліковано і перші повні геноми китоподібних. Я почав переглядати їх спочатку без допомоги машинних засобів і зрозумів, що генетичне підґрунтя еволюції плавця справді може існувати і що є перспективні ділянки, які було б цікаво дослідити. Потім я шукав колег або студентів, потенційно зацікавлених у цій темі. Так до нашого відділу прийшла В. Теліженко, яка була ще студенткою, і разом ми зробили попередні розрахунки, щоб оцінити ймовірні результати наших майбутніх досліджень. Згодом ми включили роботи за цим напрямом до своєї заявки на здобуття гранту Національного фонду досліджень України й отримали фінансування, а отже, і нагоду довести задумане до кінця.

Українські й іноземні колеги люб'язно надали нам матеріали для дослідження, з якими ретельно попрацювала пані Валерія. Вона виконала біоінформатичний розрахунок і коректно – зі статистичного й математичного поглядів – підтвердила частину первинних гіпотез, а решту спростувала. Тобто деякі наші припущення виявилися хибними. Крім того, пані Валерія оцінила швидкості, напрями і темпи еволюції кожного аналізованого гена і завдяки цьому з'ясувала, які саме регуляторні гени були задіяні в анатомічних перетвореннях елементів плавця – формуванні певної кількості пальців і фаланг у пальцях, швидкості скостеніння пальців і зап'ястка тощо. Анатомічну інформацію ми закодували у вигляді простих математичних показників і виявили кореляцію між перетвореннями певних генів і перетвореннями анатомічних структур.

Але важливо, що ми пішли далі. Оскільки серед головних завдань наших наукових пошуків була перевірка гіпотези на зовнішньому матеріалі, то мало було дослідити лише китоподібних – потрібно було порівняти їх з іншими ссавцями, які мають схожі перетворення кінцівок: перевірити, в яких видів є такі схожі кінцівки, чим вони подібні між собою і чим різняться, а також, чи є якісь збіги або паралелізми в еволюції тих чи тих генів. Пані Валерія проаналізувала гени потенційно цікавих звірів – і виявилося, що справді є кілька груп ссавців, кінцівки яких трансформувалися так, як у китоподібних. Це, наприклад, морські корови, тюлені, кажани (хоча передні кінцівки кажанів, зрештою, перетворилися не на плавці, а на крила), копитні, слони (у слонів утворюється дуже незвична нога, як ми її називаємо, з котрої не стирчать пальці) і не лише. Треба сказати, що це дуже довга і кропітка аналітична робота. Адже попри те, що більшість геномів оприлюднено в загальнодоступних біоінформатичних генетичних банках, а проте вони не анотовані. Тобто це сирий матеріал, який іще тільки належить розібрати, «розмотати», як клубок ниток, знайти потрібні гени, перевірити правильність їхнього попереднього автоматичного читання і, якщо ген «прочитано» некоректно, виправити помилки.

Головний наш результат такий: певні елементи анатомії справді скорельовані з певними генетичними змінами, і такі зміни можна віднайти не лише у китоподібних, а й у деяких інших ссавців. Серед іншого, це, наприклад, аргумент на користь того, що слони і морські корови могли мати спільного напівводного предка. Іншими словами, цілком можливо, що слони – це нащадки якихось напівводних ссавців, схожих на сучасного гіпопотама, які повторно вийшли на суходіл.

Гризуні теж перейшли до іншого середовища, але це середовище – підземне. Зокрема, ми виявили зв'язок між генетичними й еволюційними змінами у голого землекопа, який провадить цілковито підземний спосіб життя і теж має сильно трансформовані передні кінцівки.

Як повідомила вчена, підтвердилася гіпотеза щодо еволюції гену *NOXD13*, але не підтвердилася гіпотеза щодо еволюції гену *NOXA13*.

Ці гени регулюють приблизно одне й те саме. Це останні за черговістю дії регуляторні гени, тобто вони завершують регуляцію розвитку організму. І вони діють у парі. Тож ми очікували, що вони обидва можуть бути задіяні в еволюції кінцівок. І вони справді задіяні, але вплив гену *NOXA13* може проявлятися інакше – не у послідовності амінокислот, а в інших регуляторних механізмах. Тому варто продовжити це дослідження. І до того ж розширити його, бо ми розглядали невеличку вибірку – всього 25 головних генів плюс 25 контрольних. А вже виконано інше дослідження, автори якого проаналізували близько тисячі генів і показали, що є й інші, не пов'язані з розвитком і функціонуванням кінцівок, гени, перспективні для вивчення. Можна взяти цю вибірку або й більшу, розглянути її ген за геном. Чи навіть проаналізувати весь геном. Наприклад, наш співавтор М. МакГовен [дослідник-зоолог відділу зоології хребетних і куратор колекції морських ссавців Природничого музею Смітсонівського інституту у Вашингтоні (США), доктор філософії] виклав у мережу послідовності з 3700 генів. Словом, якщо приділити цій роботі більше машинного і людського часу, то, можливо, вдасться виявити ще щось цікаве. Крім того, на додачу до генів, що кодують білки (а саме такі гени були об'єктом нашої уваги), є гени, що кодують тільки рибонуклеїнові кислоти, які не транскрибуються до протеїнів (білків), але теж виконують в організмі регуляторну функцію. Їх доволі багато, проте вивчати їх значно складніше, тому що вони дуже швидко еволюціонують, і для таких досліджень іще тільки належить розробити коректні методи й механізми, а ті, що вже є, потребують удосконалення. Гадаю, колись це буде зроблено. Наразі ж більшість досліджень такого штибу зосереджені на людині, і вони вже засвідчили свою перспективність. До речі, у межах проєкту за грантом Національного фонду досліджень України ми дещо дослідили РНК, які кодуються генами, і незабаром, сподіваюся, зможемо опублікувати й ці результати. Ще одна стаття нашої групи (перший автор – М. Гхазалі [старший науковий співробітник відділу еволюційної морфології Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, кандидат біологічних наук]) поки не вийшла в кінцевому журнальному варіанті, але вже оприлюднена у вигляді препринту, присвячена

не всій кінцівці, а тільки плечовій кістці. Тут ми проаналізували інші анатомічні деталі, інші гени й інші еволюційні явища.

Ми з'ясували, що в китоподібних діє релаксований добір регуляторних генів кінцівки. Це означає, що добір і не рушійний (тобто не спрямований на зміну генної послідовності), але його не можна охарактеризувати однозначно як стабілізаційний (тобто спрямований на збереження генної послідовності): він радше стабілізаційний, але ніби «розхитаний», сповнений невідповідних змін, що взагалі незвично для регуляторних генів, які відповідають за найважливіші ознаки організму. І тепер ми більше дізнаємося про закономірності й обмеження еволюції, а також про суть еволюційного процесу, яка полягає в тому, що одні й ті самі явища в різних контекстах дають різні результати. Скажімо, в одних популяціях (і навіть видах) та екологічних ситуаціях релаксований добір може призводити до часткового або повного вимирання, але для китоподібних він став рушієм їхньої еволюції, бо вони не лише не вимирають, а ще й краще розмножуються. Це дуже цікаво.

Крім того, я думаю, що результати таких наукових досліджень, як наші, можуть стати у пригоді інноваторам – для розроблення нових механізмів у техніці й нових ліків у медицині. Ми вважаємо, що вивчення регуляторних генів та їхньої еволюції, з-поміж іншого, робить внесок у теоретичні засади розуміння онкологічних процесів. Адже саме розлад у регуляторних генах є причиною і частиною розвитку злоякісних пухлин. Тому, на нашу думку, з'ясування механізмів, якими китоподібні вгамовують ці свої постійно присутні генетичні розлади, можуть допомогти у терапії онкологічних захворювань (*Національна академія наук України (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 12.11*).

Науковці академії поглиблено вивчають мозок і шукають шляхів лікування неврологічних розладів.

При Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України за фінансової підтримки Національного фонду досліджень України (НФДУ) створено Біомедичний центр інноваційних досліджень у галузі нейронаук (керівниця проєкту – завідувачка відділу цитології Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України член-кореспондент НАН України Г. Скибо), який має зробити вагомий внесок у розвиток світової науки і зміцнити позиції української науки на міжнародній арені. Він ставить собі амбітну мету – допомогти мільйонам людей, які страждають від хвороб Альцгеймера та Паркінсона, епілепсії й інших нейродегенеративних порушень. Завданнями центру є пошук нових підходів до вивчення мозку й розроблення ефективної терапії складних неврологічних захворювань. Розповідаємо, за якими напрямками працюватиме новий унікальний дослідницький осередок і чому це важливо.

Неврологічні розлади є однією з головних причин інвалідизації в усьому світі. Ці захворювання часто призводять до прогресуючих порушень пам'яті,

мислення та моторики, які серйозно впливають на життя пацієнтів і їхніх родин. Нинішні методи лікування дають змогу лише полегшити симптоми, не зупиняючи розвиток хвороби. Тож центр працюватиме задля глибокого розуміння процесів, що лежать в основі цих захворювань, і розроблення інноваційних підходів, які можуть поліпшити якість життя пацієнтів.

У центрі вже почали виконувати наукові дослідження за чотирма головними напрямками.

1. Вивчення впливу метаболітів пробіотиків на клітини мозку.

Науковці центру досліджують, як метаболіти корисних бактерій *Lactococcus lactis* та *Lactobacillus rhamnosus* можуть впливати на стан клітин гіпокампа (відділу мозку, що відповідає за пам'ять і навчання). Цей напрям відкриває нові горизонти для розроблення методів профілактики та лікування когнітивних розладів, а також посилює інтерес до ролі кишкової мікрофлори у підтримці здоров'я нервової системи.

2. Моделювання епілепсії та дослідження її механізмів.

У центрі налаштовують спеціалізоване електрофізіологічне обладнання для дослідження епілептичної активності мозку. За допомогою цього обладнання вчені моделюють епілептичні процеси та досліджують їхній перебіг. Розуміння механізмів, які призводять до епілепсії, допоможе розробити нові методи її лікування та запобігання їй. Таке дослідження має великий потенціал для пацієнтів, оскільки дає змогу створити ефективніші й точніші терапії.

3. Захист нейронів від ушкоджень: вивчення впливу росковитину на клітини гіпокампа.

Використовуючи сучасні методи на кшталт конфокальної мікроскопії та флуоресцентного маркування, у центрі досліджують вплив блокатора CDK5 росковитину на життєздатність нервових клітин гіпокампа. Ці роботи можуть закласти підвалини для створення нових препаратів, здатних захистити нейрони від руйнування, і посприяти появі ефективних методів лікування нейродегенеративних захворювань.

4. Вивчення захисної ролі інсуліну та протеїнкінази C для синапсів.

Дослідження охоплюють також роль інсуліну в підтриманні здоров'я синапсів – точок зв'язку між нервовими клітинами, необхідних для передачі сигналів у мозку. Оскільки інсулін і протеїнкіназа C мають великий потенціал у захисті нейронів, це дослідження може допомогти розробити нові підходи до профілактики когнітивних розладів, особливо у пацієнтів із ризиком розвитку діабету або вікових змін (*Національна академія наук України (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 12.11*).

В Інституті біохімії ім. О. В. Палладіна НАН України 22 листопада 2024 р. відбулося чергове засідання міждисциплінарного загальноакадемічного семінару в галузі природничих наук «Актуальні питання фізико-хімічної та математичної біології».

Доповідь «Структурні і механістичні аспекти конструювання біоактивних сполук» виголосить почесний директор Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В. П. Кухаря НАН України, завідувач відділу механізмів біоорганічних реакцій цього інституту член-кореспондент НАН України А. Вовк.

Початок заходу – о 10:30 (орієнтовна тривалість – 2 год.).

Адреса: Київ, вул. Леонтовича, 9, актовий зал Інституту біохімії ім. О. В. Палладіна НАН України.

Посилання для дистанційного долучення до семінару:
<https://meet.google.com/qgq-bosr-eho>

У разі повітряної тривоги працює укриття в будівлі Президії НАН України (вул. Володимирська, 54).

Синтетичні органічні молекули досліджуються в біоорганічній хімії як потенційні агенти, здатні впливати на перебіг біохімічних процесів. Для створення нових сполук і з'ясування їхніх властивостей у біологічному оточенні біоорганічна хімія як міждисциплінарна наука, що виникла на межі хімії та біології, використовує хімічні, біологічні, фізичні, математичні й інші підходи. При цьому різноманіття і доступність нових речовин сприяли становленню медичної хімії як складника біоорганічної хімії у частині розроблення ліків. За одним із відомих визначень, біоорганічна хімія вивчає природні біополімери і низькомолекулярні біорегулятори та зв'язок між їхніми структурою й активністю. За такими напрямками (включно з методами синтезу нових потенційно біоактивних органічних сполук) формувалась і тематика наукових досліджень в Інституті біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В. П. Кухаря НАН України. Це, зокрема, синтез біоактивних азотистих гетероциклів, флуоровмісних і фосфоровмісних сполук, структурних аналогів природних сполук, а також вивчення механізмів біологічної активності, медико-біологічні дослідження потенційних біорегуляторів. Цілеспрямоване конструювання нових молекул, синтезованих у лабораторіях інституту, базується на низці підходів, серед яких – молекулярне моделювання (QSAR, молекулярний докінг і молекулярна динаміка). Властивості сполук оцінюються за результатами вивчення антиракової, антивірусної, антимікробної активності (згідно з укладеними договорами), а також *in vitro* у модельних біохімічних системах як інгібіторів ензимів. Наявні напрацювання можуть становити основу подальшої співпраці інституту з університетськими колективами й академічними установами біологічного профілю.

Чимало наукових робіт, що представлені у літературі та формують підґрунтя для дизайну ліків, засновано на концепціях скафолдів і біоізостерних груп. Актуальність підходів щодо біоізостерних і скафолдних замін не знижується з часом, з огляду на нові можливості синтезу вихідних сполук, які містять біоізостерні групи, та розширення кількості біоактивних молекул, що можуть розглядатись як базові. Слід також зазначити, що ідентифікація лігандів, споріднених до ймовірних мішеней, може бути достатньо обґрунтованою лише на основі уявлень про механізми їхньої дії.

Водночас, наприклад, можуть вирішуватися питання щодо віртуального скринінгу, який передбачає чітко визначений сайт зв'язування, або ж щодо реакційної здатності сполук у разі ковалентної модифікації сайтів зв'язування. У доповіді головну увагу буде приділено аналізу застосованих в інституті структурних підходів до конструювання біоактивних молекул, а також аналізу механістичних особливостей їхньої взаємодії з потенційними біомішенями. Серед іншого, обговорюватимуться результати виконаних досліджень, присвячених пошуку та створенню гетероциклічних, фосфороорганічних, макроциклічних інгібіторів деяких терапевтично важливих гідролаз, оксидоредуктаз і трансфераз.

Міждисциплінарний загальноакадемічний семінар у галузі природничих наук «Актуальні питання фізико-хімічної та математичної біології» започатковано на базі Інституту біохімії ім. О. В. Палладіна НАН України відповідно до Постанови Президії НАН України № 134 від 22 березня 2023 р.

Мета семінару – періодичне заслуховування й обговорення наукових доповідей, присвячених застосуванню сучасних експериментальних і теоретичних методів хімії, фізики й математики для вирішення нагальних проблем сучасної біології, зокрема в галузі біохімії, біофізики, молекулярної та клітинної біології, біоенергетики, геноміки, медичної біології, фармакології, нанобіотехнології, системної та синтетичної біології.

Семінар зумовлений прогресом таких «перехресних» наук і наукових напрямів, як біофізична хімія, фізична біохімія, хімічна біофізика, біохімічна фізика, фізико-хімічна біологія, фізика живого, математична біофізика, теоретична біологія, біоінформатика, штучний інтелект у біології та медицині тощо.

Засідання семінару щомісяця відбуваються в актовій залі Інституту біохімії ім. О. В. Палладіна НАН України (Київ, вул. Леонтовича, 9). Долучитися до семінару можна також в онлайн-режимі. «Двері» семінару відкриті не лише для науковців Національної академії наук України та працівників і студентів українських закладів вищої освіти, а й для всіх охочих.

Наступне засідання семінару заплановано на грудень 2024 р.

Пропозиції щодо виступів із доповідями (обсяг тез доповіді – 1–2 с.) надсилайте, будь ласка, на електронні скриньки керівника семінару – заступника директора з наукової роботи Інституту біохімії ім. О. В. Палладіна НАН України, завідувача відділу біохімії м'язів цього інституту академіка С. Костеріна: kinet@biochem.kiev.ua; kosterin.serg@gmail.com

За анонсами засідань семінару стежте також на сайті Інституту біохімії ім. О. В. Палладіна НАН України.

Відеозаписи попередніх засідань доступні на ютуб-каналі інституту (*Національна академія наук України (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 22.11*).

В Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України 19 листопада 2024 р. відбулося урочисте засідання вченої ради, присвячене 90-річчю з дня заснування одного з провідних наукових закладів України.

Ця подія стала яскравим свідченням багаторічних наукових досягнень інституту, його вагомому внеску в розвиток фундаментальної науки, зокрема фізіології й біофізики, і підкреслила важливість підтримки академічних традицій та їх подальшого розвитку.

З нагоди ювілею інституту на урочисте засідання були запрошені шановні гості – керівники Національної академії наук України, Національної академії медичних наук України, академічних наукових установ та закладів вищої освіти МОН України.

Президент НАН України академік НАН України А. Загородній разом з головою Секції хімічних і біологічних наук НАН України, віцепрезидентом НАН України академіком НАН України В. Кошечком привітали колектив Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України та вручили кращим працівникам відзнаки і подяки НАН України.

Від імені Національної академії медичних наук України з привітанням виступив віцепрезидент НАМН України академік НАМН України М. Тронько. Також колектив привітали в. о. академіка-секретаря Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології НАН України академік НАН України С. Комісаренко, директор Інституту мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного НАН України академік НАН України М. Співак, директор Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України доктор біологічних наук Л. Бучинська та ін. У своїх промовах вони наголосили на унікальному внеску інституту в розвиток світової фізіологічної науки, його визначній ролі у підготовці молодих науковців та проведенні фундаментальних і прикладних наукових досліджень.

Під час засідання лунали слова вдячності на адресу колективу інституту, який упродовж дев'яти десятиліть, попри численні виклики, які поставали на його шляху, зберігає високі стандарти наукової діяльності, закладені попередніми поколіннями видатних науковців, що працювали в цій установі, насамперед О. Богомольця, Р. Кавецького, В. Комісаренка, М. Стражеска, В. Філатова, П. Серкова, П. Костюка, В. Скока. Їхня робота залишається джерелом натхнення для нових досліджень учених.

Особливого значення заходу додала демонстрація відеовітань від зарубіжних колег – науковців провідних університетів і дослідницьких центрів світу. Вони висловили теплі побажання подальших успіхів у дослідженнях і наголосили на високому міжнародному авторитеті інституту.

У програмі засідання також були передбачені виступи гостей, які поділилися спогадами та подальшими планами щодо співпраці з інститутом, а також своїм баченням перспектив розвитку фізіологічної науки в Україні та світі.

Є всі підстави вважати, що ця знакова подія стане не лише підсумком багаторічних досягнень, а й надихатиме науковий колектив інституту на нові звершення на благо науки, медицини та людства загалом (*Національна академія наук України (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 22.11*).

На початку листопада 2024 р. в Інституті газу НАН України відбулись урочисті заходи з нагоди 75-ї річниці заснування цієї академічної наукової установи.

Заходи розпочалися з відкриття меморіальних дошок директорам цього інституту в різні часи академікам НАН України І. Карпу (1932–2021) та Б. Бондаренку (1938–2020).

На урочистих зборах, присвячених ювілею, було оголошено привітання від Голови Верховної Ради України Р. Стефанчука та від Офісу Президента України.

Академік-секретар Відділення енергетики і енергетичних технологій НАН України академік НАН України О. Кириленко оголосив привітання від Президента Національної академії наук України академіка А. Загороднього і вручив працівникам Інституту газу НАН України відзнаки Національної академії наук України та грамоти Відділення енергетики і енергетичних технологій НАН України.

На адресу інституту надійшли також привітання від інших наукових установ НАН України, Шевченківської в місті Києві районної державної адміністрації, військових, Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», Київського національного університету будівництва і архітектури.

Далі виступив директор Інституту газу НАН України член-кореспондент НАН України Г. Жук. У своїй доповіді він висвітлив найвидатніші досягнення інституту за всю його історію, а також розповів про найважливіші й найперспективніші сучасні інститутські розробки, поточні міжнародні проекти, що їх виконує ця наукова установа. Як відзначив доповідач, тематика Інституту газу НАН України на наступні п'ять років відповідає розвитку воєнної та повоєнної економіки України:

- забезпечення надійності теплоенергетичного комплексу України;
 - наукове супроводження децентралізації енергетики шляхом використання доступних місцевих палив;
 - підвищення енергоефективності й екологічної безпеки;
 - перехід на відновлювані й альтернативні види палив (зокрема на водень);
 - розроблення нових наноматеріалів енергетичного призначення;
 - досягнення стандартів і вимог законодавства Європейського Союзу
- (Національна академія наук України (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 18.11).*

Міжнародне співробітництво у галузі освіти та науки

Підписано Меморандум та Угоду про партнерство і співпрацю між Інститутом хімії функціональних матеріалів НТК «Інститут монокристалів» НАН України й Дюссельдорфським університетом ім. Г. Гейне.

На початку листопада 2024 р. в Дюссельдорфі (Німеччина) директор Інституту хімії функціональних матеріалів Науково-технологічного комплексу (НТК) «Інститут монокристалів» НАН України член-кореспондент НАН України В. Чебанов і президент Університету Дюссельдорфа, професорка А. Штайнбек підписали Меморандум та Угоду про партнерство і співпрацю.

Цій події передував робочий візит до НТК провідного науковця Університету доктора Г. Райса, під час якого було обговорено актуальні питання співпраці між установами.

У підписаних документах сторонами визначено напрями взаємодії: спільна науково-дослідна діяльність; обмін науковими матеріалами, академічними публікаціями та інформацією; обмін дослідниками для проведення досліджень, лекцій та дискусій; обмін аспірантами та докторантами для навчання та проведення досліджень; спільна організація та участь у лекціях, семінарах та конференціях; співпраця в адміністративних питаннях тощо.

У рамках підписання меморандуму та угоди також відбулися зустрічі із віце-президентом університету, професоркою Х. Доргелох та семінар з науковцями університету. Під час зустрічей член-кореспондент НАН України В. Чебанов розповів про науковців НТК й інших установ та університетів Харкова, які, попри війну та щоденні обстріли міста, демонструють високий рівень наукових досліджень та продовжують виконання наукових проєктів. Окрему доповідь він зробив для ознайомлення співробітників та аспірантів університету з основними науковими напрямками Інституту хімії функціональних матеріалів. Водночас старша наукова співробітниця відділу рентгеноструктурних досліджень та квантової хімії ім. О. В. Шишкіна кандидат хімічних наук І. Коновалова, яка отримала постдокторську стипендію в рамках європейської програми фінансування MSCA4Ukraine й протягом двох років проводить дослідження у Дюссельдорфському університеті імені Генріха Гейне, розповіла про актуальні напрями досліджень відділу, отримані результати та перспективи його розвитку. Участь у зустрічі також взяли доктор Т. Мюллер та доктор Г. Райс, які були лекторами Харківського хімічного семінару (Kharkiv Chemical Seminar), а Т. Мюллер є іноземним членом НАН України.

«...Я певен, що наше партнерство не обмежуватиметься виключно положеннями підписаних угод, адже в обох сторін є великий професійний ресурс та потужна матеріально-технічна база, що є умовами для реалізації

різносторонніх проєктів та ідей. Така співпраця дасть змогу об'єднати науковий потенціал наших установ та сприятиме розробленню нових технологій, виконанню досліджень, впровадженню інноваційних рішень у галузі хімії. І ми сподіваємось на плідну співпрацю задля користі наших країн», – зазначив член-кореспондент НАН України В. Чебанов (*Національна академія наук України* (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 18.11).

Відбулася Міжнародна наукова конференція з питань інтеграції України до ЄС під час війни.

Захід організували Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Національна академія правових наук України, Навчально-науковий інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Українська асоціація міжнародного права, Чеська асоціація європейських студій, Оломоуцький університет імені Палацького та Центр досконалості імені Жана Моне Оломоуцького університету імені Палацького (Чеська Республіка).

Конференція працювала за такими тематичними напрямками:

- актуальні питання права і політики Європейського Союзу;
- застосування європейських стандартів: теорія і практика;
- право ЄС та європейська інтеграція України: ціннісні виміри, сучасні виклики, новітні підходи;
- політико-правові аспекти інтеграції України до ЄС в умовах воєнного стану;
- спільні цінності Україна – ЄС та реалії воєнного стану;
- Конституція України та європейська інтеграція: виклики сьогодення;
- адаптація законодавства України до права ЄС: стан, проблеми та перспективи.

За програмою конференції відбулися також презентація колективної монографії «Заворотько Павло Петрович: IUSTITIA in CORDE. Тенденції розвитку правової науки. Пам'яті професора до 100-річчя від дня народження» і вручення сертифікатів найкращим аспірантам, які успішно опанували курс «Право Європейського Союзу: сучасні проблеми теорії та практики» («European Union Law: Modern Problems of Theory and Practice») у межах реалізації проєкту «EU Law Postgraduate Studies (EULPS)». Крім того, учасники поділилися спогадами про видатних українських учених – професорів П. Заворотька і В. Денисова.

Захід відкрила провідний науковий співробітник відділу міжнародного права та права Європейського Союзу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України доктор юридичних наук, професор Л. Фалалєєва. Учена привітала учасників і нагадала, що минув уже рік, відколи відійшов у засвіти відомий український учений-правознавець, юрист-міжнародник, фахівець у сфері права Європейського Союзу й основоположник українського

порівняльного правознавства, видатний організатор і знаний у світі корифей української науки міжнародного права, багаторічний завідувач відділу міжнародного права та порівняльного правознавства (нині це відділ міжнародного права та права Європейського Союзу) Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України доктор юридичних наук, професор В. Денисов (1937–2023). Крім того, цього року виповнюється 100 років, відколи народився, і 40 років, як відійшов у вічність видатний український учений-правознавець, один із найвідоміших процесуалістів, багаторічний декан юридичного факультету й один із засновників факультету міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Представник України в Організації Об'єднаних Націй доктор юридичних наук, професор П. Заворотько (1924–1984).

Далі присутні заслухали кілька виступів. Зокрема, під час пленарного засідання слово мав директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, віцепрезидент Національної академії правових наук України академік Національної академії правових наук України О. Скрипнюк. Він зауважив, що Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, який саме відзначає своє 75-річчя, вперше бере участь у грантовому проєкті ЄС як науково-освітня установа, і підкреслив важливість вшанування пам'яті наших видатних науковців-правознавців.

Заступниця директора Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, завідувачка відділу міжнародного права та права Європейського Союзу цього інституту академік Національної академії правових наук України Н. Оніщенко наголосила, зокрема, на важливості інтеграції та вступу України до Європейського Союзу, а також важливості участі у грантових проєктах ЄС і виконання взятих інститутом зобов'язань.

Завідувачка Центру досконалості ім. Ж. Моне юридичного факультету Оломоуцького університету імені Палацького (Чеська Республіка), президентка Чеської асоціації європейських студій, шеф-редакторка наукового журналу «European Studies – the Review of European Law, Economics and Politics» (індексується у наукометричній базі «Scopus»), експерт Європейської комісії й Агенції ЄС з основоположних прав, фахівець у галузі міжнародного та європейського права, а також у галузі міжнародних відносин, професор, доктор Н. Шишкова (Naděžda Šišková) подякувала організаторам за можливість долучитися до конференції, присвяченій пам'яті її батька – професора П. Заворотька. Науковець відзначила вдалий вибір теми заходу, яка є надзвичайно актуальною та важливою, адже Україна готується вступати до ЄС в умовах, що їх не зазнала жодна інша країна-кандидат. Н. Шишкова порівняла процес підготовки Чехії та України до вступу в ЄС, підкресливши, що в Україні цей період, на жаль, позначений жорстокою та неспровокованою агресією Російської Федерації. Учена впевнена, що Україні віддавна за правом належить чільне місце серед європейських народів. Саме тому завершення процесу інтеграції та вступу України до ЄС є відновленням історичної

справедливості. На завершення свого виступу гостя з Чехії привітала Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України з 75-річчям. «Приємно, що саме в цей ювілейний рік нам вдалось укласти Меморандум про співпрацю між юридичним факультетом Оломоуцького університету імені Палацького й Інститутом держави і права імені В. М. Корецького НАН України, у такий спосіб відкриваючи шлях до майбутніх спільних проєктів із надійними науковими партнерами», – підкреслила вона.

Далі відбулося засідання дев'яти секцій конференції. Наприклад, на першій секції «Actual issues of the European Union law and politics» («Актуальні питання права і політики Європейського Союзу»), яку модерувала професор, доктор Н. Шишкова, доповідали чеські науковці з Карлового університету в Празі доктор Л. Пітрова (Lenka Pítrová) й Оломоуцького університету імені Палацького доктор С. Матохова (Soňa Matochová), професор, доктор Н. Шишкова, доктор О. Філіпец (Ondřej Filípec) (*Національна академія наук України* (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 18.11).

Науковці академії долучилися до міжнародної конференції у Німеччині, присвяченої діяльності археолога Е. фон Штерна.

У Галле-Віттенберзькому університеті імені Мартіна Лютера (Німеччина) 6–8 листопада 2024 р. відбулася міжнародна наукова конференція «Життя науковця між Сходом та Заходом. Дослідник античних старожитностей з Галле Ернст фон Штерн (1859–1924)», присвячена діяльності видатного археолога Е. фон Штерна та приурочена до сотих роковин від дня його смерті. Участь у заході взяли науковці Національної академії наук України – Інституту археології НАН України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського й Одеського археологічного музею НАН України.

Ця подія мала велике значення і для німецької, і для української археології. Адже класичний філолог, історик і археолог Е. фон Штерн від 1884 р. тривалий час був приват-доцентом, згодом – професором і, нарешті, деканом історико-філософського факультету Новоросійського університету, який тепер називається Одеським національним університетом імені І. М. Мечникова. У 1891 р. Е. фон Штерн обрали дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей – організації, яка плідно вивчала спадок античної культури на півдні сучасної України, організовувала розкопки античних пам'яток і започаткувала періодичне наукове видання «Записки Одеського товариства історії та старожитностей», де публікувала результати досліджень. У 1895–1910 рр. Е. фон Штерн обіймав посаду директора Одеського музею історії та старожитностей (нині це Одеський археологічний музей НАН України). За час його керівництва музей отримав від міста споруду, в якій розташовується донині, а його колекції збагатилися багатьма рідкісними знахідками. Крім того, було впорядковано зберігання колекцій і нових надходжень.

В історію української науки Е. фон Штерн увійшов не лише завдяки педагогічній та організаційно-музейній діяльності, а й як археолог, який здійснював перші задокументовані розкопки найранішої пам'ятки античної доби у Північно-Західному Причорномор'ї – Борисфена (це острів Березань, який належить до Національного історико-архітектурного заповідника «Ольвія» НАН України) – у 1894 і 1908 роках. Він також здійснював розкопки на території Аккерманської фортеці в Білгород-Дністровському, відкрив залишки античного міста Тіра, а у 1902–1903 рр. відкрив поселення трипільської культури Петрени. Е. фон Штерн виховав Б. Фармаковського, який став першим керівником археологічної експедиції в Ольвії Понтійській (нині це Національний історико-архітектурний заповідник «Ольвія» НАН України).

Пізніше науковця запросили до Галле-Віттенберзького університету в Німеччині, де він і працював спершу на посаді професора (у 1911–1920 рр.), а згодом – ректора (у 1921–1924 рр.).

Пам'ять Е. фон Штерна було вшановано на міжнародній науковій конференції, участь у якій – за запрошенням професора Галле-Віттенберзького університету імені Мартіна Лютера Й. Форнасьє – взяли учасники трьох установ Відділення історії, філософії та права Національної академії наук України.

Зокрема, заступниця директора з наукової роботи Інституту археології НАН України, завідувачка відділу античної археології цього інституту член-кореспондент НАН України А. Буйських доповіла про результати десятилітнього українсько-німецького проєкту з вивчення так званого передмістя Ольвії (у співпраці з Ольвійською експедицією Інституту археології НАН України).

Науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України доктор філософії І. Чечуліна зосередилася на дослідженнях Е. фон Штерна в галузі античної керамології.

Діяльності Е. фон Штерна в Одеському університеті присвячувалася доповідь наукового співробітника відділу античної археології Інституту археології НАН України кандидата історичних наук О. Кузьміщева.

Виступ наукового співробітника відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України кандидата історичних наук А. Колесниченко стосувався розкопок Е. фон Штерна на острові Березань.

Про розкопки Е. фон Штерна в античній Тірі (м. Білгород-Дністровський Одеської області) розповів науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України кандидат історичних наук О. Савельєв.

На здійснених дослідженнях Е. фон Штерном античних теракот зупинилася старша наукова співробітниця сектору наукових фондів відділу «Археологічний музей» кандидат історичних наук Інституту археології НАН України Т. Шевченко.

Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського на цій конференції представляла завідувачка відділу фондів рукописної спадщини Інституту рукопису І. Корчемна, яка виголосила доповідь про київський рукописний та документальний архів Е. фон Штерна.

Директор Одеського археологічного музею НАН України кандидат історичних наук І. Піструїл і науковий співробітник відділу фондів цього самого музею Л. Поліщук висвітлили роботу Е. фон Штерна в Одеському археологічному музеї та організацію колекцій у цьому музеї.

Науковий співробітник відділу фондів Одеського археологічного музею НАН України кандидат історичних наук О. Шевченко розкрила діяльність Е. фон Штерна в Одеському товаристві історії та старожитностей та інші аспекти його наукової праці.

Науковий співробітник відділу експозиції Одеського археологічного музею НАН України Ю. Чернієнко розповів про значення робіт Е. фон Штерна з вивчення відомого Бесарабського скарбу другої половини II тисячоліття до нашої ери, знайденого в сучасному Тарутинському районі на Одещині, який містив предмети озброєння з кольорових і дорогоцінних металів.

У рамках конференції учасники також відвідали освітній археологічний музей Галле-Віттенберзького університету імені Мартіна Лютера і знаменитий Музей праісторії та археології в Галле (Landesmuseum für Vorgeschichte), де ознайомилися з історією формування колекції та новітніми методами музейного експонування предметів археології (*Національна академія наук України (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 19.11*).

Нагороди та відзнаки

Президія НАН України присудила Золоту медаль ім. Б. Є. Патона Національній академії наук України за результатами конкурсу 2024 р.

На засіданні Президії НАН України 13 листопада 2022 р. було прийнято рішення про присудження Золотої медалі імені Б. Є. Патона Національній академії наук України.

За результатами конкурсу 2024 р. нагороду було присуджено завідувачу відділу Інституту електродинаміки НАН України академіку НАН України А. Щербі за створення технологій та розроблення високовольтної кабельно-провідникової продукції зі зшитю поліетиленовою ізоляцією, впровадження методів її випробування і діагностики, а також генеральному директору ПАТ «ЗАВОД ПІВДЕНКАБЕЛЬ» доктору технічних наук В. Золотарьову за розроблення й організацію серійного виробництва зразків такої продукції світового рівня.

Нагадаємо, академія заснувала Золоту медаль ім. Б. Є. Патона НАН України у 2020 р. задля увічнення пам'яті академіка і присуджує цю нагороду за видатні досягнення у створенні інноваційних науково-технічних розробок, які знайшли широке практичне використання.

Щиро вітаємо лауреатів із присудженням цієї високої нагороди та бажаємо їм міцного здоров'я, творчої наснаги і подальших професійних успіхів на благо України!

А. Щерба – видатний учений у галузі електроенергетики, електродинаміки, теоретичної електротехніки та високовольтних кабельних систем і технологій. Уся його багатогранна плідна наукова діяльність пов'язана з Інститутом електродинаміки НАН України.

Його наукові праці присвячені розвитку теорії взаємодії електричних струмів та електромагнітних полів з реальними середовищами енергетичних і технологічних систем, розробленню методів регулювання і стабілізації напружених станів та електротермообробки інноваційної кабельно-провідникової продукції й резонансних методів її випробування та діагностики.

У 2004 р. наукові результати А. Щерби забезпечили створення першої в Україні технологічної лінії серійного випуску самоутримних ізольованих проводів зі ЗПЕ-ізоляцією на напругу до 35 кВ (продуктивністю до 8 км за добу). Порівняно з колишніми ЛЕП з неізольованими проводами нові повітряні ЛЕП, які використовують ці проводи, стали безпечними під час дотиків, більш стійкими до обривів і коротких замикань і в 6–9 разів зменшили падіння напруги. Кількість аварій і терміни пускових і відновлюваних робіт у повітряних ЛЕП зменшились на порядок.

Наукові розробки А. Щерби впроваджено на ПАТ «Завод «Південкабель»» для створення електротехнологічного комплексу для виробництва та сертифікації інноваційної кабельно-провідникової продукції із сучасною нанозміцненою полімерною ізоляцією на всі рівні напруги до 400 кВ.

Упровадження інноваційної вітчизняної високовольтної кабельно-провідникової продукції світового рівня забезпечило вирішення проблеми переоснащення всіх енергоощадних галузей України, зокрема підприємств енергетики, електромашинобудування, транспорту та ВПК. Економічний ефект від впровадження такої продукції в Україні, Данії, Швеції, Естонії та інших країнах Європи у 2007–2022 рр. становив понад 8 млрд грн. Завод «Південкабель» є єдиним в Україні виробником такої інноваційної продукції. У повоєнний період він здатен забезпечити всі потреби України і реалізувати необхідний експорт в інші країни. Наразі, незважаючи на надскладні воєнні умови в Харкові, у 2023 р. завод випустив і впровадив інноваційної кабельно-провідникової продукції на 1,9 млрд грн., а за дев'ять місяців 2024 р. – вже понад 2,5 млрд грн. До кінця 2024 р. заплановано перевищити 3 млрд грн.

А. Щерба розробив і впровадив технології електротермообробки і серійного виробництва кабелів підвищеної гнучкості для спрощення і прискорення відновлення ЛЕП у воєнних умовах. На сьогодні такі кабелі активно експортують у Швецію, Данію, Норвегію та інші країни Європи для спрощення будівництва і відновлення ЛЕП у гірських умовах.

В. Золотарьов є відомим ученим у галузі технології виробництва кабельної продукції, який усі свої можливості спрямовує на розроблення та організацію серійного виробництва вітчизняної високовольтної і надвисоковольтної (далі – НВВ) кабельно-провідникової продукції (далі – КПП) зі зшитю поліетиленовою (далі – ЗПЕ) ізоляцією для її впровадження в енергетичній і промисловій галузях та ВПК України й експорту в країни Європи. Він удосконалив базові принципи виготовлення НВВ-кабелів зі ЗПЕ-ізоляцією в екструзійних камерах похилого типу на основі регулювання температури охолодження тришарової ЗПЕ-ізоляції залежно від її товщини, що дало змогу підвищити унікальні можливості єдиного в Україні комплексу виробництва НВВ-кабелів і реалізувати режими їх виготовлення на напругу до 500 кВ, а не 400 кВ, як було раніше. Це забезпечило проведення необхідних у воєнний час досліджень стійкості електротехнічного обладнання спеціального призначення до дії критичних електромагнітних впливів. Для відповідності продукції вимогам міжнародного стандарту МЕК 60 840 він розробив і створив спеціалізовану лабораторію і автоматизовану систему для діагностики рівня часткових розрядів та статистичного аналізу отриманих результатів за дії напруг до 500 кВ.

На заводі «Південкабель» створено три технологічних лінії серійного виробництва кабелів на напруги до 35, 110 і 500 кВ. Рівень часткових розрядів у їхній ізоляції не перевищує 5 пК, що підтверджує найвищу світову якість такої продукції.

Представники НАН України, про яких йдеться в повідомленні (*Національна академія наук України (<http://www.nas.gov.ua>). – 2024. – 15.11*).

Проблеми розвитку соціальних комунікацій

Л. Чернявська, мол. наук. співроб. НБУВ

Специфіка бібліотечної роботи у просуванні ідей гендерної рівності під час війни

У статті висвітлено участь бібліотечних установ як центрів освіти й просвіти громадян під час війни. Досліджено особливості діяльності бібліотек як соціальних інститутів з формування та реалізації державної політики з питань забезпечення принципу гендерної рівності в суспільстві. Розглянуто діяльність бібліотек у питанні формування цифрових компетенцій у жінок як бази цифрового включення їх до суспільних процесів.

Підкреслюється важливість навчання жінок принципам інформаційної та медіаграмотності у воєнний час. Аналізується досвід креативної діяльності бібліотечних установ, які, зокрема, у співпраці з органами влади, громадськими й благодійними організаціями, психологічними службами допомагають громадянам, насамперед жінкам, стабілізувати свій психоемоційний стан, подолати нагальні життєві проблеми.

Ключові слова: гендер, бібліотечні установи, інформаційно-комунікативна діяльність бібліотек, цифрові компетентності, соціально-правове інформування, психологічна допомога.

Постановка проблеми. Досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок є необхідною умовою реалізації Цілей сталого розвитку ПРООН до 2030 року. Всесвітній економічний форум, який щороку оцінює прогрес у досягненні гендерної рівності серед близько 150 країн світу, у своєму звіті за 2022 р. засвідчив, що глобальний гендерний розрив досяг 68,1 %. Україна у 2022 р. посіла 81-ше місце серед 146 країн із втратою семи позицій порівняно з рейтингом 2021 р. [1].

Війна змінила звичні гендерні моделі поведінки. Бути просто берегинею чи тільки воїном уже недостатньо. Жінки нині опановують нові для себе ролі та здобувають інші досвіди. Разом із цим науковці попереджають, що внаслідок повномасштабної війни в Україні відбувається посилення традиційних гендерних ролей [2]. Держава на сьогодні зіткнулася з новими викликами, на які треба знайти відповіді, аби це не позначилося негативно на майбутньому розвитку українського суспільства. Як відомо, вирішення питань, пов'язаних з досягненням гендерної рівності, є багатоскладовим та потребує скоординованої роботи багатьох державних і соціальних інституцій, громадських організацій.

Бібліотечні установи як багатофункціональні соціальні інститути можуть дієво впливати на конструювання соціальної реальності та просування засад гендерної рівності зокрема.

Метою дослідження є висвітлення специфіки ролі бібліотечних установ як активних учасників впровадження гендерного підходу в суспільне життя України під час війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях роль інформаційно-комунікативного потенціалу бібліотечних установ розглядали М. Слободяник, який запропонував нову модель бібліотеки як соціально-комунікаційної інституції. Інтеграційним методологічним засадам бібліотекознавства, теорії соціальних комунікацій та соціальної взаємодії присвячено дослідження В. Ільганаєвої. Питання створення та функціонування динамічних бібліотечно-інформаційних систем досліджували К. Муерс і Д. Солтон. Роль електронних інформаційних ресурсів бібліотек у духовному й інтелектуальному розвитку українського суспільства досліджували О. Онищенко, В. Горovий, Г. Шемаєва. Проблеми діяльності бібліотек із правового інформування досліджували Ю. Половинчак, О. Пестрецова, Ю. Пасмор. Питання гендерної сегрегації в бібліотечній професії досліджувала С. Польовик, В. Осаула. Питанням гендерних аспектів у соціологічних дослідженнях бібліотечної комунікації присвячено дослідження, зокрема, І. Ільєвої, О. Чернишової. У бібліотекознавчому аспекті теми гендеру торкалися О. Гуліна, Л. Коленко. Але досліджень, спрямованих на розвиток діяльності бібліотек щодо гендерного просвітництва та формування гендерного паритету в державі, небагато. Саме тому розвиток цієї теми є актуальним.

Методи дослідження. При підготовці дослідження використовувалися загальнонаукові принципи науково-інформаційної діяльності: методи аналізу, синтезу, узагальнення. Використано принципи наукової об'єктивності й системності для аналізу особливостей інтеграції гендерної складової в бібліотечну діяльність. У методологічній системі гендерних досліджень також важливе значення має комплексний підхід, який поєднує загальнонаукові методи зі спеціальними, що традиційно використовуються для дослідження у сфері гендерного аналізу – соціологічний, соціокультурний, емпіричний, інституціональний, структурно-функціональний.

Виклад основного матеріалу дослідження. Війна багатьох змусила усвідомити ризики гендерних стереотипів виховання й показала, що гідна освіта та професійний рівень, активна життєва позиція дає жінці можливість створити гідне життя як для себе, так і своєї родини.

В умовах воєнного стану бібліотеки адаптують свою діяльність до потреб часу, активно долучаються до розв'язання нинішніх проблем і загроз. Продовжуючи здійснювати свої традиційні функції, вони доповнюють і розширюють їх відповідно до вимог сьогодення, перетворюючись на дієві центри, що об'єднують громади, підтримують постраждале від війни населення. Це надає їм дуже важливе суспільне значення.

З початку повномасштабної війни бібліотеки стали центрами підтримки ВПО (як відомо, серед ВПО переважну більшість становлять жінки [3]) та волонтерськими штабами, центрами координації життєдіяльності своїх громад. Разом із цим вони є комфортними багатофункціональними та доступними майданчиками для спілкування, особистісного й професійного розвитку, творчості та відпочинку [4]. Це дуже важливо для жінок у воєнний період, оскільки, за висновком Соціологічної групи «Рейтинг», однією з найбільш психологічно виснажених категорій населення на сьогодні є саме жінки.

Нині дуже актуальним є суспільний запит на посилення спроможності й упевненості жінок у використанні цифрових платформ та інструментів. Це спонукало Академію цифрового розвитку започаткувати проєкт «Жінка-лідерка в цифровому просторі», який розроблено в межах співпраці з Google Україна, Міністерством цифрової трансформації України, національним проєктом «Дія. Цифрова освіта», у партнерстві зі структурою ООН «Жінки в Україні», Посольством Канади в Україні та Українською бібліотечною асоціацією.

Проєкт надав можливість співробітникам бібліотек з різних областей України [5] опанувати методики викладання цифрового компоненту, зокрема під час війни, практики використання різних цифрових пристроїв і програмних засобів у професійній діяльності. Значну увагу його реалізації приділяли представники місцевих органів влади. Акцентувалося на важливості залучення до навчання представників сільських бібліотек з метою поширення засад цифрової грамотності в сільських громадах [6]. У результаті учасники проєкту навчилися формувати базові цифрові навички в жінок, які опинилися

в складних життєвих обставинах, використовувати онлайн-ресурси для навчання, організувати ефективну комунікацію, отримувати цифрові послуги онлайн.

У рамках роботи проєкту в бібліотеках-учасницях були облаштовані спеціальні цифрові простори для жінок з безкоштовним доступом до інтернету, де бібліотекарі, які набули нових компетентностей менеджерів цифрової освіти, навчають, консультують і підтримують відвідувачів, зокрема жінок з інвалідністю та жінок, які виховують дітей з інвалідністю, жінок літнього віку, жінок-ВПО.

Команда проєкту «Жінка-лідерка в цифровому просторі» також створила сайт «#Знаю_виживу» [7]. Цей онлайн-ресурс акумулював мініінструкції, алгоритми, підручники з корисними контактами й питаннями, які найбільше хвилювали суспільство, публікував телеграм-ресурси державних сайтів. Це дало можливість бібліотекарям-учасникам проєкту на місцях користуватися готовою добіркою матеріалів щодо безпеки, роботи з інформацією, необхідних послуг для громадян. Така робота дуже важлива, оскільки з'ясувалося, що багато жінок не знали, що такі послуги є, і не вміли ними скористатися.

Реалізація цього проєкту на сьогодні є надзвичайно корисною для посилення спроможності й упевненості жінок у користуванні цифровими пристроями та послугами, а також ознайомлення з кращими практиками розширення прав і можливостей жінок у цифровому просторі. Ініціатори проєкту зазначають, що набуті знання й практичні навички із цифрової грамотності дають можливість жінкам налаштувати їхні мобільні пристрої і використовувати онлайн-ресурси для навчання, а зрештою допомагають формувати лідерську компетентність жінок у суспільних процесах.

Звертає на себе увагу ініціатива Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського, яка у 2022 р. реалізувала проєкт «Мир у цифровий час», упроваджений разом з ГО «Обласний жіночий інформаційний центр». Цей проєкт дав змогу об'єднати тисячі жителів Кіровоградщини та надати їм знання й навички в таких напрямках, як блогінг під час війни, арттерапевтичні засоби відновлення у воєнний час, громадська безпека в надзвичайних ситуаціях, медіаграмотність і критичне мислення в умовах інформаційних загроз, психологічне здоров'я під час війни, алгоритм дій у разі радіаційної безпеки тощо [8].

Бібліотеки в співпраці з місцевими органами влади сьогодні надають усебічну допомогу жителям своїх громад. Зокрема, у приміщеннях бібліотек діють безкоштовні жіночі клуби, групові та індивідуальні заняття з різноманітної тематики. У багатьох бібліотечних установах жінки можуть отримати психологічну підтримку, яку надає кваліфікований психолог. Це навчає правильно боротися зі стресом, відволіктися від важких реалій воєнного часу, адже під час занять учасниці знайомляться із широким спектром корисної та цікавої інформації.

Важливим внеском бібліотечних закладів у формування й розвиток жіночого лідерства в територіальних громадах є практика організації

«шведських гуртків». Цей корисний досвід українські бібліотеки запозичили у Швеції. «Шведські гуртки» – це гуртки для дорослих, які часто влаштовують у бібліотеках і які дають змогу розвивати сильні сторони людини, формувати в неї лідерські навички. Особливість цих гуртків у тому, що, збираючись, люди між собою розподіляють відповідальність за наповнення змістом зустрічей. Кожна людина готує одну тему зустрічі, організовує та проводить її. Теми, що спочатку пропонують жінки, часто присвячені рукоділлю. Ця практика, яка, на перший погляд, видається приземленою, використовується у Швеції як перший крок виховання лідерства у дорослих. Це надає людині досвід відповідальності за те, на що вона може впливати та змінювати. І бібліотеки виступають тут як зручний майданчик [9]. Зокрема, такі гуртки діють у Запорізькій обласній універсальній науковій бібліотеці [10], Баштанській публічній бібліотеці [11] та ін.

Іншим важливим проектом на підтримку жінок, до якого долучаються бібліотеки, є проєкт «Жіноче лідерство: на шляху відновлення України» від міжнародної організації «Пакт», а також проєкт «Підтримка жінок, миру та безпеки в Україні» від Центру економічного відновлення. Обидва проєкти фінансуються завдяки допомозі уряду Великої Британії. У їх рамках у містах Знамянка Кропивницького району, Олександрія, с. Приютівка Олександрійського району Кіровоградської області та м. Кременчук Полтавської області відкрито простори для жінок «Важлива». Там жінки-переселенки та жінки-жителі громад можуть працювати, навчатися, отримати психологічну підтримку. Починаючи із серпня 2022 р. організовуються два заходи щомісяця за тематикою: освіта, дозвілля, робота психологів і кар'єрних коучів [12].

У Приютівській громаді в рамках проєкту «Жіноче лідерство: на шляху відновлення України» зроблено «Картування потреб ВПО», під час якого жінки-переселенки разом з працівниками установ та організацій, що безпосередньо надають послуги в громаді (ЦНАП, соціальний захист, громадські організації та активістки, працівниці закладів культури), визначили запити й можливі шляхи вирішення проблемних питань.

Крім того, у Приютівській громаді в рамках проєкту «Підтримай жінку» в приміщенні Центральної бібліотеки проводяться психологічні семінари, майстер-класи з вишивки тощо. Реалізувати проєкт у громаді вдалося завдяки перемозі ГО «Творчість. Ініціатива. Енергія» у всеукраїнському конкурсі мінігрантів проєкту «Підтримка українського громадянського суспільства та волонтерських ініціатив», який реалізується Фондом «Освіта для демократії» й ГО «Наше Поділля», за фінансової підтримки Національного фонду в підтримку демократії [13].

В Острозькій громаді [14] (Рівненська область) задля розвитку жіночого лідерства об'єднали зусилля працівники Острозької центральної бібліотеки, Відділу проєктної та інвестиційної діяльності Острозької міської ради та

Туристично-інформаційного центру м. Острог. Завдяки такій корисній співпраці для жінок організовано заняття у фітнес-студії та з б'юті-терапії, проєкт з виготовлення енергетичних батончиків та ін.

Така діяльність є незвичною для бібліотек, але сьогодні підтримка психологічного стану та фізичного здоров'я під час війни є вкрай важливою. Тому практики організації фітнес-студій для ВПО та мешканок громад у бібліотеках набувають дедалі більшої популярності. Прикладом такої діяльності, зокрема, є досвід бібліотеки с. Грунь, що на Сумщині. Крім того, з метою надання соціально-психологічної підтримки та допомоги людям під час війни місцева бібліотека готується до реалізації грантового проєкту щодо створення на базі закладу Центру моральної реабілітації «Школа виживання» [15].

Також на сьогодні надзвичайно актуальним у бібліотечній діяльності є вдосконалення й розширення сервісу існуючих послуг для різних вікових груп, зокрема, жінок із ВПО для їх інтеграції в життя громад, створення відчуття безпеки, єднання шляхом проведення різноманітних за формою та змістом навчальних, інформаційно-комунікаційних, дозвілєвих заходів. Цікавим і корисним прикладом такої діяльності є впровадження з грудня 2022 р. проєкту «Ми є і ми разом» на базі Виноградівської центральної публічної бібліотеки. Проєкт реалізують ГО «Відокремлений підрозділ Всеукраїнського жіночого товариства ім. О. Теліги в м. Виноградів», Комунальний заклад «“Виноградівська публічна бібліотека” Виноградівської міської ради» та Виноградівська районна філія Закарпатського обласного центру зайнятості. Проєкт здійснюється в рамках реалізації проєкту «Закарпаття. Спільно: посилення потенціалу організацій громадянського суспільства для відповіді на гуманітарну кризу» та адмініструється БФ «Центр громадських ініціатив».

Механізм втілення цього проєкту передбачає створення творчого, культурно-дозвілєвого простору для сприяння соціальній згуртованості ВПО із членами громади. Зокрема, на базі бібліотеки діють різні курси, проводяться тренінги фахівців центру зайнятості, групові тренінги від практикуючих психологів. Така робота сприятиме зменшенню соціального напруження в громаді [16].

У Вінницькій ОУНБ ім. В. Отамановського з 2010 р. діє Гендерний клуб «Я + Ти = Ми». Він був створений у співпраці з Вінницькою обласною громадською організацією «Пані Всесвіт» з метою поширення просвітницької культури в галузі гендерної політики, підвищення міжособистісної культури громадян, створення толерантності в суспільстві. До його роботи залучено фахівців бібліотеки, науковців, керівників громадських об'єднань, представників органів місцевого самоврядування, поліції, регіональних ЗМІ.

Клуб підтримує вінничанок і переселенок, організуючи різноманітні заходи, зокрема в рамках циклу заходів «ЖИВА – Я» проводяться тренінги щодо жіночого здоров'я, підвищення самооцінки тощо [17].

З 2020 р. в Україні відкрито онлайн-курс «Бібліотеки у досягненні Цілей сталого розвитку». Як відомо, досягнення гендерної рівності є 5-ю із 17 глобальних Цілей сталого розвитку, які визначила ООН, як ключові напрями розвитку країн у світі до 2030 р. Усі ці цілі є взаємопов'язаними, до їх досягнення залучаються держава, бізнес і громадянське суспільство всіх країн. Таким чином українські бібліотеки роблять свій внесок у реалізацію Цілей сталого розвитку, залучаючи якомога більше людей до участі в спеціально розроблених програмах і заходах, спрямованих на досягнення ЦСР.

Курс у доступній формі пояснює слухачам сутність кожної мети та демонструє можливості й успішні приклади сприяння бібліотеками їх досягненню. Він розроблений ГО «ВГО Українська бібліотечна асоціація» за підтримки Програми ООН з відновлення та розбудови миру [18].

Заслуговує на увагу проєкт зі створення безпечного простору для жінок і дітей, який запрацював у Запорізькій обласній універсальній бібліотеці. Його створили за підтримки структури ООН «Жінки в Україні» та уряду Норвегії.

Проєкт є «пілотною» ініціативою структури ООН «Жінки у світі» під назвою «Безпечні місця й простори для жінок, вільні від насильства». Оскільки війна не дає можливості в повному масштабі реалізувати велику задуману програму, команда структури ООН «Жінки в Україні» вирішила її скоротити, обмежившись створенням жіночих безпечних просторів, де відвідувачкам надаватимуть психологічну допомогу, вчитимуть писати бізнес-плани, навчатимуть правилам мінної безпеки, розповідатимуть про права жінок, акцентуватимуть увагу на гендерному аспекті, зокрема на питанні гендерного насильства, що під час війни є дуже актуальним. Як засвідчила практика, попит на такі заняття в середовищі жінок-переселенок є високим, тим більше що на заняття, які відбуваються двічі на тиждень, жінки можуть брати із собою дітей (для них створено окремий простір розваг і занять із психологом) [19].

Таким чином, сучасні бібліотеки перетворюються на ефективний комунікаційний простір між практично всіма членами громади, партнерськими громадськими організаціями, владою. Зусиллями креативних бібліотекарів бібліотечні заклади стають третім місцем для людей на рівні «дім – робота – бібліотека».

Так, Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка [20], яка значну увагу приділяє громадській, просвітницькій, соціокультурній діяльності, у співпраці з громадськими організаціями реалізувала цікавий і корисний проєкт, спрямований на допомогу розв'язання проблеми комунікації між татусями та їхніми дітьми. У бібліотеці створили Простір відповідальних татусів «Тато Хаб». Його метою є підвищення комунікаційних навичок татусів, піклування, проведення змістовного дозвілля разом із сім'єю, забезпечення всебічного розвитку дитини, а також сприяння партнерським відносинам в родині. Це – проєкт школи батьківства, створений з метою допомоги татам у відпрацюванні навичок і дій, які допоможуть їм стати більш відповідальними батьками й партнерами. Проєкт «Тато Хаб» в Україні було започатковано у 2021 р. у Краматорську. Він став дуже успішним,

а досвід створення перейняли інші міста – Запоріжжя, Херсон, Одеса, Київ. З початком війни вони більше зосереджувалися на Західній Україні, більшість із них перекваліфікувалися в гуманітарні штаби для допомоги переселенцям, людям, які постраждали від російської агресії, а також у центри підтримки родини у воєнний час.

«Тато Хаб» в Ужгороді, Хмельницькому, Тернополі реалізується ГО «Клуб рибалок України» у рамках проєкту «Трамплін до рівності», що імплементується UNFPA Україна в партнерстві з офісом віцепрем'єра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України за фінансової підтримки Швеції [21].

Схожий підхід до створення батьківських клубів застосовується в багатьох країнах Європи.

У Херсонській обласній бібліотеці для юнацтва ім. Б. Лавреньова [22] уже кілька років працюють створені в бібліотеці жіночий онлайн-клуб «Lada» і клуб для дівчат «Камея», де учасниці можуть відволіктися від страшних реалій воєнного часу та окупації, приділити час собі.

Дуже важливими є також бібліотечні заходи, присвячені розкриттю величній ролі жінки в суспільстві. Цій темі присвячено різноманітні тематичні заходи: виставки, лекції, презентації видань, що представляють образи українських жінок-матерів, берегинь роду, захисниць, науковиць, видатних представниць сфери мистецтва й культури, спортсменок, жінок-лідерок суспільства [23].

Зокрема, у цікаву лекцію «Жіночий образ в образотворчому мистецтві: три Жінки – три Епохи» запропонувала Національна бібліотека України ім. Ярослава Мудрого. З пошуками прекрасного ідеалу жінки епохи Відродження, Рококо та Імпресіонізму слухачів знайомила мистецтвознавець Н. Василишина [24]. Серед інших яскравих заходів бібліотеки, які знайомлять читачів з видатними жінками України, можна відзначити презентацію альбому «Любов Панченко. Повернення» до 85-річчя від дня народження української художниці Л. Панченко, зустріч з поетесою М. Волинською.

Цікавими є також заходи Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Грушевського, Дніпропетровської ОУНБ ім. Первоучителів слов'янських Кирила та Мефодія, які розповідають про роль жінки в українській політиці, знайомлять з видатними українками ХХ ст., розповідають про досвід чоловіків, які обрали традиційно «жіночі» професії тощо.

Для тих людей, яких війна зробила вимушеними мігрантами (серед них переважна більшість жінки з дітьми), українські бібліотеки збирають і передають книжки рідною українською мовою. Це дуже потрібно тим, хто нині опинився відрізаним від звичного мовного середовища.

Так, київська Публічна бібліотека ім. Лесі Українки започаткувала акцію для українських переселенців у Європі «Книжки вслід». У межах акції вдалося відправити понад 2,7 тис. книжок у 10 європейських міст і навіть на Кіпр. Частина книг для українських переселенців бібліотека відбирала з обмінно-

резервного фонду літератури – це видання, що вже є в достатній кількості на полицях столичних бібліотек. Також через соціальні мережі зверталися за підтримкою до читачів, видавців, письменників. Ініціативу київської бібліотеки підтримали й українці в містах Європи. Перевозити книжки в різні країни Європи допомагають благодійні фонди і волонтери. Зокрема, видання в Краків, Зелену Гуру та Люксембург допомогли доставити організатори проєкту «Українська книжка – бібліотекам Європи» [25].

Улітку 2022 р. в Україні стартувала ініціатива «Women For The Future» для допомоги жінкам у працевлаштуванні та професійному розвитку. Проєкт реалізовується за підтримки проєкту структури ООН «Жінки в Україні» «Трансформаційні підходи для досягнення гендерної рівності в Україні», що фінансується урядом Швеції, у співпраці з офісом віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції О. Стефанішиної. Бібліотеки України відобразили подію, запропонувавши безкоштовні онлайн-курси з підготовки резюме й пошуку роботи, працевлаштування, побудови кар'єри. Зокрема, Державна бібліотека України для юнацтва підбрала україномовні загальноновизнані освітні платформи, які надають сертифікати за проходження більшості курсів («Дія. Цифрова освіта»; Prometheus; EdEra; Happy Monday; «Відкритий університет Майдану»; Campster; Google Digital Workshop). Крім того, бібліотека на своєму сайті додала також курси «Як знайти роботу під час війни»; відеокурси і вебінари з працевлаштування й пошуку роботи за кордоном; курс із захисту трудових прав жінок [26].

З метою підтримки психологічної рівноваги жінок бібліотеки в співпраці з органами місцевої влади проводять тренінги, які навчають принципам і практичним навичкам збереження та зміцнення психічного здоров'я. Так, у рамках проєкту «Перша психологічна допомога жінкам і дівчатам Києва» за координації управління гендерної рівності департаменту соціальної політики КМДА та за сприяння Спілки жінок м. Києва (голова – Л. Москаленко) у Державній бібліотеці України для юнацтва відбувся тренінг «Ресурси стресостійкості», який провела кваліфікована психолог. Такі заходи є дуже важливими в умовах війни [27].

Національна юридична бібліотека та Інститут інформаційних технологій Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського створили інформаційно-аналітичний ресурс «Біженці та вимушено переміщені особи | Refugees and Internally Displaced Persons» [28]. Проєкт висвітлює проблеми ВПО. Він містить структуровану базу даних, що відображає національні та міжнародні напрацювання у сфері захисту прав вимушених переселенців, їх інтеграції в нові громади. Ресурс створено для ВПО, фахівців державних управлінь, місцевого самоврядування, громадських організацій і всіх, хто займається розв'язанням проблем ВПО. Ресурс складається із чотирьох основних кейсів: правового (міжнародне законодавство, стандарти РЄ, рішення Європейського суду з прав людини, програми Міжнародних гуманітарних партнерів, національне законодавство з питань ВПО, українська судова практика); інформаційного (розміщення й чисельність внутрішньо

переміщених осіб, інформаційні матеріали і візуальні проєкти, інформаційно-аналітичні статті, добірка інформаційних ресурсів наукового (наукові статті, монографічна література, компаративістські дослідження, інші публікації) та організаційно-методичного (матеріали для населення, установ і громадських організацій, матеріали для територіальних громад, організаційно-нормативні документи, громадські організації та установи) змісту.

Корисним для орієнтації громадян у потоці наявних правових інформаційних ресурсів є бюлетень оперативних матеріалів на базі аналізу правової електронної інформації «Громадська думка про правотворення», який готує Національна юридична бібліотека НБУВ. Він створений з метою розширення доступу до правових інформаційних ресурсів і їх ефективного використання для всіх категорій громадян та містить аналітичні матеріали з актуальних питань сьогоденного життя держави, зокрема про особливості призову жінок на військову службу, законодавчі зміни щодо боротьби з мобінгом, зміни в законодавстві щодо прав дітей та ін.

Висновки та практичне значення. Бібліотеки є унікальними соціальними інституціями, які можуть бути включені в усі сфери суспільного життя. У сучасному суспільстві бібліотечні заклади стають багатофункціональними центрами, які сприяють усебічному розвитку кожної людини, утверджуючи принципи гендерної рівноваги. Використовуючи свій інформаційно-комунікаційний потенціал, бібліотеки можуть ефективно впливати на зміну суспільної свідомості в питаннях просування засад гендерної рівності та щодо викорінення гендерних стереотипів, створювати умови для всебічного розвитку особистості.

Те, що бібліотеки просувають сьогодні цифрову грамотність, надають правову й психологічну допомогу, допомагають вирішити нагальні життєві питання, є особливо цінним і має велике значення для реалізації потенціалу жінок у суспільних процесах.

Являючись центрами духовного, культурного та пізнавального розвитку під час повномасштабної війни, бібліотеки допомагають українському народу об'єднатися, усвідомити свою національну унікальність, спонукають громадян до соціальної активності, відповідальності, при цьому акцентується увага на ролі жінки в історичному процесі.

Список бібліографічних посилань

1. Global Gender Gap Report 2022. *World Economic Forum*. 2022. 13 July. URL: <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2022>

2. Ситнік О. «Ніхто не готує мені сніданки»: що відбувається в українських родинах під час війни. *Укр. правда*. 2022. 29 листоп. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/11/29/251531>

3. Звіт про внутрішнє переміщення в Україні, раунд 8, серпень 2022 року. *Міжнар. організація з міграції (МОМ)*. 2022. 23 серп. URL:

https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R8_UKR.pdf

4. Смагіна А. Більше, ніж просто книжки: як українські бібліотеки допомагають переселенцям. *Рубрика*. 2023. 17 січ. URL: <https://rubryka.com/article/libraries-for-displaced-people>

5. Жінка-лідерка в цифровому просторі. URL: <https://sites.google.com/view/sldady> (дата звернення: 24.02.2023).

6. «Жінка-лідерка в цифровому просторі»: навчаємо майбутніх тренерів / День 2. *Херсонська обл. універс. наук. б-ка ім. О. Гончара* : вебсайт. 2022. 15 лют. URL: <https://nmo.lib.kherson.ua/zhinka-liderka-v-tsifrovomu-prostori-navchajemo-maybutnih-treneriv-den-2.htm?ps=2>

7. #Знаю_виживу : вебсайт. URL: <https://sites.google.com/view/i-will-survive> (дата звернення: 08.03.2023).

8. У бібліотеці Чижевського оновили укриття завдяки Посольству Німеччини. *Перша електрон. газ.* 2023. 18 лют. URL: <https://persha.kr.ua/news/showbiz/228065-u-bibliotetsi-chyzevskogo-onovyly-ukryttya-zavdyaky-posolstvu-nimechchynu>

9. «Відповідальність – це перший крок до лідерства» – розмова про жіноче лідерство у місцевій владі. *Децентралізація в Україні*. 2022. 30 листоп. URL: <https://decentralization.gov.ua/en/news/15815>

10. Запоріжців запрошують у бібліотеку доєднатися до створення українського адвент-календаря. *Стрічка новин Запоріжжя*. 2022. 5 груд. URL: <https://uanews.zp.ua/culture/2022/12/05/237998.html>

11. Шведські гуртки в бібліотеці. *КЗ «Баштанська публічна бібліотека»* : вебсайт. 2022. 5 лип. URL: <https://basht-cbs.mk.ua/411-shvedski-gurtki-v-bibliotetsi>

12. Робота, навчання, підтримка. На Кіровоградщині відкриють три простори для жінок. *Суспільне Новини*. 2023. 24 січ. URL: <https://suspilne.media/365026-robot-na-vcanna-pidtrimka-na-kirovogradsini-vidkriut-tri-prostori-dla-zinok>

13. Проєкт «Підтримай жінку» крокує Приютівською громадою. *Приютівська селищна рада* : вебсайт. 2023. 21 лют. URL: <https://pryutivka-community.gov.ua/news/1676959063>

14. Продовжується активна фаза проєкту «Жіноче лідерство: на шляху відновлення України» в Острозькій громаді. *Чарівне.інфо*. 2023. 23 січ. URL: <https://charivne.info/news/prodovhuetsya-aktivna-faza-proektu-zhinoche-liderstvo-na-shlyakhu-vidnovlennya-ukraini-v-ostrozkiy-hromadi>

15. Почати все з початку або з фітнесу: як на Сумщині переселенка з Харкова допомагає жінкам повернутися до життя. *ІА «Рубрика»*. 2022. 28 верес. URL: <https://rubryka.com/article/fitnes-sumshchyna>

16. Презентація проєкту «Ми є і ми разом». *КЗ «Виноградівська публічна бібліотека»* : вебсайт. 2022. 23 груд. URL: <http://surl.li/filow>

17. Гендерний клуб «Я + Ти = Ми». *Вінницька обл. універс. наук. б-ка ім. В. Отамановського* : вебсайт. URL: <https://library.vn.ua/pro-biblioteku/klubi-gurtki/gendernij-klub-ya-ti-mi> (дата звернення: 06.03.2023).
18. Бібліотеки у досягненні Цілей сталого розвитку. *Відкритий Університет Майдану* : вебсайт. URL: <https://vumonline.ua/course/libraries-in-achieving-sustainable-development-goals> (дата звернення: 07.03.2023).
19. У Запорізькій бібліотеці відкрили простір для переселенок. *Нац. сусп. телерадіокомпанія України*. 2022. 15 верес. URL: <https://suspilne.media/281922-u-zaporizkij-biblioteci-vidkrili-prostir-dla-pereselenok>
20. Попович З. «Бібліотека – це не тільки про книги» : Євгенія Напуда про те, як бібліотека стала простором безпеки та затишку для ужгородців і не тільки для них. *Varosh*. 2022. 30 верес. URL: <https://varosh.com.ua/vijna/biblioteka-cze-ne-tilky-pro-knygy-jevgeniya-napuda-pro-te-yak-biblioteka-stala-prostorom-bezpeky-ta-zatyshku-dlya-uzhgorodcziv-i-ne-tilky-dlya-nyh>
21. Лагута Л. Одна з помст ворогу – успіх наших бібліотек! *Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого*. 2022. 8 серп. URL: <https://oth.nlu.org.ua/?p=6338>
22. Як працює Херсонська обласна бібліотека для юнацтва в часи окупації: жодного дня не припиняли роботу. *Кавун.City*. 2022. 20 жовт. URL: <https://kavun.city/articles/243772/yak-pracyue-hersonska-oblasna-biblioteka-dlya-yunactva-v-chasi-okupacii-zhodnogo-dnya-ne-pripinyali-robotu>
23. Лагута Л. Публічні бібліотеки Черкащини в умовах війни. *Блог Нац. б-ки України ім. Ярослава Мудрого*. 2022. 14 квіт. URL: <https://oth.nlu.org.ua/?p=5879>
24. Лекція «Жіночий образ в образотворчому мистецтві: три Жінки – три Епохи» / підгот. Погонєць О. Д. *Нац. б-ка України ім. Ярослава Мудрого*. 2023. 15 лют. URL: <https://nlu.org.ua/event.php?id=1888>
25. Катаєва М. Київська бібліотека збирає книжки для українських переселенців в Європі. *Вечірній Київ* : вебсайт. 2022. 11 лип. URL: <https://vechir-niy.kyiv.ua/news/68864>
26. Онлайн-курси з пошуку роботи та побудови кар'єри. *Держ. б-ка України для юнацтва* : вебсайт. URL: <http://4uth.gov.ua/free-online-courses-on-job-search-and-career-building> (дата звернення: 07.03.2023).
27. ТРЕНІНГ «Ресурси стресостійкості». *Держ. б-ка України для юнацтва* : вебсайт. 2023. 19 січ. URL: <http://4uth.gov.ua/trening-resursy-stresostijkosti>
28. Біженці та вимушено переміщені особи. *Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського* : вебсайт. URL: http://nowar.nbuv.gov.ua/cgi-bin/nowar/search.exe?I21DBN=nowar_subject&P21DBN=nowar&C21COM=T (дата звернення: 03.03.2023).